

RAPOR

TÜRK AKADEMİSİ
SİYASİ SOSYAL STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VAKFI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İRAN: TARİH, SİYASET, TOPLUM VE KÜLTÜR

TÜRK AKADEMİSİ SİYASİ SOSYAL STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VAKFI

Yalçın SARIKAYA

Dış Politika Araştırmaları Merkezi
Rapor No. 2 // Kasım 2012
www.turkakademisi.org.tr

TÜRK AKADEMİSİ Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV)

Türkiye’de ve dünyada, yaşanmış ve yaşanmakta olan olayları; siyasî, sosyal, tarihî ve kültürel derinlik içinde ve stratejik bir bakış açısıyla değerlendiren, yeni tasarımlar ortaya koyarak gelecek vizyonu oluşturan bir düşünce kuruluşudur.

TASAV, bilimsel kıstasları esas alarak ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde araştırma, inceleme ve değerlendirme faaliyetlerinde bulunmaktadır. Çalışmalarını hiçbir kâr amacı gütmeyen ilgililer ile paylaşan TASAV; tarafsız, doğru, güncel ve güvenilir bilgiler ışığında kamuoyunu aydınlatmaya çalışmaktadır.

TASAV’ın amacı; Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş felsefesine paralel olarak, ülkemizin ekonomik, sosyal, siyasî, kültür ve eğitim hayatının geliştirilmesine; millî menfaat, millî güvenlik ve birlik anlayışının, insan hak ve özgürlüklerinin, demokrasi kültürünün, jeopolitik ve jeostratejik düşünce biçiminin yaygınlaştırılmasına; toplumda millî, vicdanî ve ahlâkî değerlerin hâkim kılınmasına ve Türkiye’nin dünyadaki gelişmelerin belirleyicisi olmasına bilimsel faaliyetler aracılığıyla katkı sağlamaktır.

ARAŞTIRMA MERKEZLERİ

TASAV, aşağıda belirtilen altı Stratejik Araştırma Merkezi vasıtasıyla çalışmalarını yürütmektedir:

1. Dış Politika Araştırmaları Merkezi
2. Güvenlik Araştırmaları Merkezi
3. Siyaset, Hukuk ve Yönetim Araştırmaları Merkezi
4. Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Merkezi
5. Ekonomi Araştırmaları Merkezi
6. Enerji Araştırmaları Merkezi

GEŞMİŞTEN GÜNÜMÜZE İRAN: TARİH, SİYASET, TOPLUM VE KÜLTÜR

Yalçın SARIKAYA

Dış Politika Araştırmaları Merkezi
Rapor No: 2 // Kasım 2012
www.turkakademisi.org.tr

Bu yazının tüm hakları saklıdır. Yazının telif hakkı TASAV'a ait olup kaynak gösterilerek yapılacak makul alıntılar dışında önceden izin almadan kullanılamaz ve çoğaltılamaz.

SUNUŞ

Tarih boyunca büyük siyasî dalgalanmaların adresi olmuş, göç yollarının üzerindeki konumuyla önemli bir merkez hâline gelmiş bulunan İran, 20. yüzyılın başından itibaren zengin petrol kaynaklarıyla yeni bir jeopolitik önem kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda büyük güçlerin bilek güreşine girdiği coğrafyaların başında gelen İran, savaş sonrasında da aynı güç odaklarının ilgisini üzerine çekmeye devam etmiştir.

Bir yandan yüzyılın başında kuvvetlenen modernleşme arayışları ve petrol sebebiyle Batı ile geliştirilen ekonomik ilişkiler, bir yandan da gelenekçi yapıların toplum üzerindeki yaygın ve yönlendirici etkisi İran'ı, kargaşalar ve zaman zaman iç hâkimiyet mücadeleleri yaşanan bir ülke hâline getirmiştir.

1979 yılında İran'da gerçekleşen devrim, İran'ı bir başka mecraya sokmuş ve onun bölgesel oyunculuk perspektifini perçinlemiştir. Özellikle son 20 yılda Ortadoğu coğrafyasının söz sahibi aktörlerinden birisi hâline gelmiş bulunan İran, güçlü devlet geleneğinin sağladığı üst akılla içindeki toplumsal kırılanlıkları da bu güne kadar yönetmeyi başaramıştır.

Enerji nakil yolları üzerindeki tehditkâr tutumu, kendi fosil kaynaklarının zenginliği, mezhep kartını oynamadaki yeteneği, silâhlı gruplarla yaptığı açık-gizli işbirlikleri ve Batı dünyasına karşı geliştirdiği eleştirel retorikle Ortadoğu'daki tepkili kesimler üzerinde prestij kazanması İran'ı bölgede oyun kurucu bir figüre dönüştürmüştür.

Dünyadaki algısı itibarıyla İran yekpare ve sıkı bağlara sahip bir millet-devlet izlenimi verse de son yıllarda daha önce benzerine rastlanmamış etnik uyanma hareketleri gözlenmektedir. Bu hareketlerin merkezinde ise İran Türkleri bulunmaktadır. Bazı yazarlar tarafından çok-etnili bir imparatorluk olarak tanımlanan İran'daki bu hareketlenme, ülkenin iç siyasetini derinden etkilemektedir. Özellikle son cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yükselen tansiyon, İran'ı öngörülmesi zor bazı karışıklıklara sürükleyebilecek bir potansiyelin de habercisi olmuştur.

İran, Türk Dünyası ve İslâm Dünyası açısından tarihî öneme sahip bir coğrafyada yerleşik bulunmaktadır. Bünyesinde önemli oranda Türk nüfus bulunduran ülke, karmaşık Ortadoğu denklemine çoğu kez Türkiye ile karşı saflarda yer almakta ve İslâm ülkeleriyle ilişkiler konusunda Türkiye ile örtük bir rekabet sürdürmektedir. Nükleer güç olma yolunda attığı adımlarla dünya siyasî ve diplomatik platformunda daha çok tartışılır hale gelen İran'ı; jeopolitik ve jeostratejik konumu ve demografik yapısı, başta Türkiye olmak üzere tüm dünya için dikkatle izlenmesi gereken bir ülke konumuna getirmiştir.

Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı(TASAV) Dış Politika Araştırmaları Merkezi'nin koordinatörlüğünde Yard. Doç. Dr. Yalçın Sarıkaya tarafından hazırlanan bu rapor ile İran'a bir mercek tutulması amaçlanmıştır. Raporla yer alan değerlendirmeler, İran ve Ortadoğu'nun geleceği hakkında öngörülerde bulunmaya mesnet teşkil edebilecek bir nitelik arz etmekte ve bölgedeki her türden gelişmeyi anlamak ve bu gelişmelere karşı hazırlıklı olmak açısından kritik bir önem taşımaktadır.

Önümüzdeki süreçte başka boyutlarıyla da değerlendirilmesi öngörülen İran'la ilgili bu ilk rapor, okuyucular, araştırmacılar ve siyasî karar alıcıların istifadesine sunulmaktadır.

Başta Sayın Sarıkaya olmak üzere raporun hazırlanmasında emeği geçen TASAV araştırmacılarına teşekkür ediyorum.

İsmail Faruk AKSU
TASAV BAŞKANI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
1. İRAN TARİHİ DENİLİNCE.....	4
1.1. Meşrutiyetten Rıza Han Darbesine Doğru.....	10
1.2. Musaddık'tan İslâm Cumhuriyeti'ne	14
2. İRAN İSLÂM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI: 1979'DAN	
2000'LERE	17
3. GÜNCEL İÇ DİNAMİKLER: 2009 SEÇİM KRİZİNDEN GÜNÜMÜZE.....	21
4. GÜNCEL DIŞ DİNAMİKLER: EN ZOR YILLAR	27
4.1. Genel Görünüm	27
4.2. Afganistan'la İlişkiler	28
4.3. Irak'ın İran Açısından Anlamı	29
4.4. İran'ın Suriye Yaklaşımını Anlamak	30
4.5. Türkiye-İran İlişkileri	34
5. MİLLİYETLER MESELESİ VE İRAN TÜRKLERİ	36
SONUÇ.....	39

GİRİŞ

İran, Türkiye'nin karadan komşuları içinde yüzölçümü ve nüfus bakımından en büyüğüdür. Kafkasya'ya, Ortadoğu'ya ve Türkistan'a aynı anda komşudur. Yine, hem Hazar'a hem de Körfez'e ve Hint Okyanusu'na komşu olan tek ülkedir. Gerek petrol gerekse doğalgaz rezervleri bakımından dünya sıralamasında en önlerde gelmektedir. Bu kaynakların üretimi ve ihracı açısından da benzer bir konuma sahiptir. (Dünya petrollerinin yaklaşık yüzde 10'u tek başına İran'dadır. OPEC'in ikinci büyük petrol üreticisi İran'dır. Ayrıca İran, dünyanın ikinci büyük doğalgaz rezervine sahiptir.)

Bununla birlikte, ülke topraklarının önemli bir kısmı çöllük ve kuraktır; nüfus yoğunluğunun olduğu bölgeler coğrafyanın merkezi değil, çevresi niteliğindeki kenar kısımlardır. 75 milyonun biraz üzerindeki nüfusu ile İran, Almanya ve Türkiye arasında, dünyanın 17. kalabalık ülkesidir. Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan milli gelirde Türkiye'ye yakın bir düzeyde, nominal milli gelirde ise dünya devletleri arasında 25-30. sıralar arasındadır. Ancak İran, kişi başına düşen milli gelirde bu yerini koruyamamakta ve oldukça aşağılara inmektedir.

İran, sadece bugün değil, tarih boyunca da dünya siyasî olayları bakımından hayati önemde bir coğrafya olmuştur. Türkiye için geçerli olan "jeopolitik önem" hususu, İran açısından da geçerliliğini sürdürmüştür ve sürdürmektedir. Bu önem, küresel ölçekte (büyük-küçük, bölgeden-bölge dışı aktörler tarafından) bilinmektedir. Bu önem, İran'ın 20. yüzyılın önemli savaş nedenlerinden olan enerji kaynaklarının keşfi ve bunlara sahip veya hâkim olma mücadelesi ile daha da artmıştır.

İran, coğrafya ile ilgili bu öneminin yanında ve hatta ötesinde, Türk Dünyası ve İslâm Dünyası açısından tarihi bir öneme de sahiptir. Bugünkü İran coğrafyası, İslâm tarihinin önemli evrelerinin canlı mekânı olmuştur. Öte yandan, İran'ın Türkler açısından anlamı üzerinde ayrıca durulabilir. Türklüğün İran'daki varlığının genellikle bilinen Oğuz göçlerinden çok daha eskilere dayandığı, yakın dönemlerde yapılan çalışmalarla sabittir. İran tarihi olarak bilinen tarihin 1000 yıldan daha fazla bir bölümünün Türklerin tarihi ile örtüştüğü herkesçe kabul görür. Bu coğrafyada kurulmuş devletlerin en uzun ömürlü olanlarının ve İran tarihi denilen tarihi şekillendirenlerinin büyük ölçüde Türk devletleri olduğu gerçeği ortadadır. Anadolu, Balkanlar, Kafkasya, Suriye, Irak gibi coğrafyaların bugünkü Türk ahalisinin büyük oranda bu coğrafya üzerinden (veya doğrudan bu coğrafyadan) geldikleri açıktır.

Günümüz İran'ında bu tarihî gerçeği şüpheyeye yer bırakmayacak ölçüde doğrulayan pek çok kanıt mevcutsa da, sayısı 30 milyona yakın olan İran Türkleri en canlı ve önemli kanıt olarak orada varlıklarını sürdürmektedirler.

İran, içinde bulunduğumuz 21. yüzyıl başında, dünya siyaseti bakımından da, Türk dış politikası bakımından da oldukça hassas bir konumdadır. 1979’dan beri “İran İslâm Cumhuriyeti” adıyla varlığını sürdüren bu devlet, enerji kaynakları, enerji nakil yolları, ideolojik çatışma, etnik ve mezhepsel çatışma, bölgesel güç dengesi, çok kutupluluk gibi temel uluslararası ilişkiler problematiklerinin mutlak suretle bir yerlerinde adı geçen bir aktör konumundadır.

1979 devriminden sonra İran’ın bir “İslâm Cumhuriyeti” olarak ortaya çıkışı, bölgesel ve küresel anlamda çeşitli etkiler doğurmuştur. Yeni bir anayasa, bütün sivil ve asker bürokrasisi ile yeni bir devlet inşası, dış politikada yeni ve alışılmadık bir söylem ortaya konması hususları, geçtiğimiz 30 yılın en önemli siyasî olayları arasında kabul edilmektedir. Zira, İran, ABD’nin güvenilir ve güçlü bir bölge müttefiki iken ABD’yi “Büyük Şeytan” olarak kabul eden, hatta ABD ile yakın ilişki ve işbirliği içinde olan ülkeleri “küçük şeytanlar” ve bunların yönetimlerini de tıpkı Şah İran’ına verilen adda olduğu gibi “tağutî (zalim/despot) rejimler” olarak niteleyen bir devlete dönüşmüştür.

Öte yandan kimi yorumlara göre, İran’daki devrim, ABD için ehven-i şer olup, dönemin şartları düşünüldüğünde, iktidarın Sovyet yanlısı bir grup ya da gruplar bloğuna geçmesinden çok daha tehlikesiz görülmüştür. Ancak devrimin hemen sonrasında yaşanan rehineler krizi, yeni İran’ın ABD için -Sovyetler ölçeğinde olmasa da- küçümsenmeyecek bir soruna dönüşeceğinin erken bir habercisi olmuştur. Bu krizden kısa bir süre sonra başlayan ve 8 yıl süren İran-Irak savaşı, İran rejimi için hem oldukça zor bir dönemi hem de rejimin yerleşmesi sürecini ifade eder. Nitekim savaş yılları boyunca sivil ve asker bürokrasinin değiştirilmesi, rejimin ideolojik temellerinin toplumsallaştırılması ve hepsinden önemlisi Şah karşıtı blokta yer alan muhtelif unsurların sistemden çıkarılması yahut sisteme dahil edilmesi süreçleri gerçekleştirilmiştir. 1980’lerin başında oldukça güçlü bir toplumsal sol örgüt olan Halkın Mücahitleri Örgütü’nün bir terör örgütü haline dönüşümü ve bunun toplumsal algıya yerleşmesi de bu dönemde olmuştur. Benzer biçimde devrimin ilk günlerinde yaşanan etnik kargaşa da bu süreçte minimize edilmiştir.

1989 yılı, İran açısından da dünya açısından da dönüm noktası niteliğinde olayların yaşandığı bir yıldır. İran’ın Irak’la savaşının tamamen bitmesi ile Berlin Duvarı’nın yıkılıp Soğuk Savaş’ın sona ermesi bu yılda oldu. Aynı yıl, devrimin ve devletin kurucusu kabul edilen Ayetullah Humeyni öldü. Sovyetler Birliği’nin Afganistan’dan çekilmesi de keza aynı dönemde gerçekleşti. Bütün bunları günün şartları içinde okumak gerekmektedir. 1990’lardan itibaren, ABD için küresel hakimiyetin geleceği, NATO’nun geleceği, ideolojik mücadelenin yerini ne tür bir mücadelenin alacağı gibi sorular sorulmaya başlandı.

Bu noktada, 1979’dan itibaren Anayasası’nın resmen kendisine vazettiği “rejimi yayma” görevini ifa etme yolunda çeşitli adımlar atmış olan, sadece Şiî İslâm coğrafyasında değil Sünnî çoğunluklu İslâm ülkelerinde de ideolojik ve örgütsel

faaliyeti bulunan İran'ın konumu yeniden gündeme geldi. Ancak ABD yönetimleri İran'ı doğrudan karşılarına almak yerine, Sovyet ardılı coğrafyada ortaya çıkan boşlukla, Doğu Avrupa'nın Trans-Atlantik sistemle bütünleşmesiyle, ekonomik reformlarla ilgilenen bir profil ortaya koydu.

1991 yılında ABD'nin Irak'a birinci müdahalesi olarak kabul edilen Körfez Savaşı ile İran'ın 8 yıl savaştığı Saddam Irak'ı ağır bir darbe yedi. Irak'ta ortaya çıkan durum, İran'ın 79 sonrası retoriği düşünüldüğünde, bütün bölge ülkelerine iftiharla gösterebileceği bir başarı tablosuna dönüştü. İran 1990'lar boyunca, hem Sovyet sonrası coğrafyanın (özellikle Kafkasya ve Türkistan) önemli bir paydaşı/aktörü olma, hem de Ortadoğu denkleminin daha aktif bir oyuncusu olma yönünde siyasî ve ekonomik yatırımlar yaptı.

İran'ın Ortadoğu'da İsrail aleyhindeki ve Filistin meselesine sahip çıkan pozisyonunu maddî dayanaklarla teçhiz etmesi için en uygun kitle olarak Lübnan Şiîlerini, en güvenilir bölgesel müttefik olarak da Esad Suriye'sini tespiti bu dönemde meyvelerini vermeye başladı. Böylelikle İran, söylem düzeyinde karşısına aldığı İsrail'e karşı doğrudan bir tehdit manivelasına ulaşmayı, buradan kaynaklanacak bir bölgesel çatışma yaşanırsa da bunun bölgedeki "İslâmcılığı" tetikleyerek İran'ın yeni rejiminin kazanım hanesine yazılacağını düşündü. Bu siyaset kısmen başarılı da olmuştur. Bir taraftan da, İran'ın Körfez bölgesindeki varlığı ABD ile güvenlik ilişkisi içinde olan Körfez'in Arap devletlerini/emirliklerini bu Amerikan şemsiyesine bağlı kılmak için iyi bir araç işlevi gördü. Özellikle nüfuslarının bir kısmı Şiî olan ve rejimlerinin muhalif kitleler ya da çeşitli akımlarca tehdit edilebilirliğini bilen Suudi Arabistan, Yemen, BAE, Katar, Bahreyn gibi ülkeler bu denklemde, İran korkusu ile Amerikan şemsiyesine daha fazla sokulan, bu kaygıyla büyük silâh alımları yapan ülkelerdir.

Bugün, Kuzey Afrika'dan Afganistan'a uzanan coğrafyada meydana gelen olaylar nedeniyle İran yine gündemin ilk sıralarındadır. İran'ın Suriye krizindeki belirleyiciliği, Arap-İsrail uyuşmazlığındaki yeri, Irak'ın geleceği ve oradaki kaynakların bölüşümüne yönelik tutumu öncelikli konu başlıklarıdır. Ancak aynı zamanda; içeride siyasî sisteminin kapsayıcılığını ve esnekliğini giderek kaybetmiş olduğu, etnik bilincin ortak bilincin önüne her geçen gün biraz daha geçtiği, ekonomik sorunların son birkaç yılda giderek günlük hayatı tesir altına aldığı, İran dışındaki hayata gıptanın genel toplumsal eğilim haline geldiği ve fakat nükleer bir İran meselesine gelince pek çok ayrılık hususunun bir kenara bırakılabildiği bir İran ile karşı karşıyayız.

1. İRAN TARİHİ DENİLİNCE...

Bugünkü İran coğrafyasında binlerce yıldır, çeşitli devletlerin kuruldukları, yaşadıkları ve yıkıldıkları bilinmektedir. Özellikle Batılı kaynakların İran tarihi ya da “Persian history” şeklinde doğrusal biçimde tanımladıkları tarihî devir içinde, burada kurulmuş bütün devletler sıralanır. Zayende Rud ve Ciroft medeniyetleri ile başlatılan bu çizgi İran İslâm Cumhuriyeti'ne kadar getirilir. Proto-Elam, Elam, Mana, Med, Ahameniş, Seleukid, Part, Sasani, Emevî, Abbasî, Tahirî, Alavî, Saffarî, Samanî, Büveyhî, Gazneli, Selçuklu, Harzemşahlı, İlhanlı, Muzafferî, Celayirli, Timurî, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Afşar, Zend, Kacar, Pehlevi ve İslâm Cumhuriyeti'nin isimleri ardı ardına sıralanır. Bunlara zaman zaman ortaya çıkmış bölgesel hanlık ve yönetimlerin ilâve edildiği de olur. Bu sunuş, İran'ın canlı siyasî tarihin varlığını hep sürdürdüğü ve devletlerin daima varolduğu bir coğrafya olma özelliğini, aralıksız devam eden bir İran devlet geleneğinin varlığı biçimindeki yanlış algılamaya da dönüştürmektedir. Bu yanlış algılamamanın bir adım ötesinde ise sözkonusu devletlerin Fars devletleri ve bu tarihin Fars tarihi olduğu çıkarımı yer alır.

İran tarihinin bu biçimde yorumlanmasıyla, bugünkü Farsların ataları kabul edilen eski medeniyetler bütünüyle Persler olarak görülür ve bölgede; toplum ya da yönetim olarak varolmuş bütün Fars dışı unsurlar dışarıdan gelmiş yabancı güçler olarak kabul edilir. Bu, iddia edilen “İran tarihinin” binlerce yıl süren bir yabancı istilâsından olduğu değerlendirmesini de zorunlu olarak beraberinde getirir. Batılı kaynakların ve Aryanist İran kaynaklarının Araplar, Türkler ve Moğollar için; “Arab invaders” (Arap istilâcılar), “Turkish-Turkic invaders” (Türk-Türkmen istilâcılar), “Seljuk invasion” (Selçuk işgali), “Mongol invasion” (Moğol işgali), “Turkmen tribal invasion” (Türkmen aşiretlerinin işgali), “Kizilbash invasion” (Kızılbaş işgali) gibi ifadeler kullanmaları İran'ın modern dönemde yaşadığı Britanya, Rusya ve ABD müdahale ve işgallerini de gölgelemekte, bu güçlerin yabancı istilâcılar olduğu fikrini akıllardan uzak tutmaya yaramaktadır.

İran tarihine dair bu algılama, bütün İran tarihi çalışmalarına yansımıştır ve tarih anlatımında başlangıç/milât kabul edilen evrelerde kendini daha net göstermektedir. İran tarihi araştırmalarının başlangıç olarak genellikle iki süreci geçerli kabul ettiği görülür. Çalışmaların bir bölümü milâttan önceki bölge medeniyetlerini (genellikle Ahamenişleri), geri kalanların çoğu ise Şiîliğin başlangıcını temel alır. Oysa Şiîliğin İran'la özdeşleşmesi bölgede uzun süren Arap-İslâm ve Türk idarelerden sonra, yine Türk Safevî yönetiminde gerçekleşmiştir. Bu “milât” tercihinin nedeni İran'ın 500 yıldır Şiîliğin merkezi olmasıdır. Bu tarih yaklaşımı, tarihin günümüz şartları ile değerlendirildiğini gösterir. Zira bundan 600 yıl önce bugünkü İran coğrafyasında Şiîlik merkezî bir konumda değildi.

Safevî Devleti'nin bugünkü İran'ın temellerinin atıldığı evre olarak kabul edilmesi, ancak bugünkü İran'ı bir Şii devleti olarak görmekle mümkündür. Ancak bugün, adıyla sanıyla bir din devleti olan İran'da dahi etnik veya ırksal tutumdan arındırılmış bir Şiiliğin geçerli olmadığı düşünüldüğünde, "Şiilik" temelli izahta sorunlar ortaya çıkar. Safevîler öncesinde Memluk ve Osmanlı doğusundan Afgan ve Çağatay batısına kadar geniş bir coğrafyada bugünkü İran coğrafyasını da tamamen kapsayan Akkoyunlu Devleti'nin milât kabul edilmemesi başka türlü izah edilemez. Oysa örgütlenme yapısı, komşu devletlerle (özellikle Osmanlı ve Özbekler ile) siyasî ilişkileri bu iki devletin (Akkoyunlu ve Safevî'nin) birbirinin tam ardılı olduğunu ortaya koyar.

Bununla beraber, efsanelerdeki mitolojik bir ülkeyi ifade eden "İran" adının varlığından bağımsız olarak, bugünkü İran coğrafyasına hakim merkezî idareyi temsil etmek üzere, ilk yapının Safevîler olduğu genel kabul görür. İran'ın modern devlet inşasının 17. yüzyıl Safevî şahlarıyla gerçekleştiği, Safevî Hanedanı'nın da gücünün zirvesine Şah Abbas döneminde (1587-1629) ulaşmış olduğu ifade edilmektedir. Ancak Safevî Devleti'nin kuruluşu incelendiğinde, zorunlu olarak Karakoyunlu ve Akkoyunlu tarihi okunacaktır. Akkoyunlu Devleti'ne kıyasla kısa süren hakimiyetlerine rağmen Türkmen Karakoyunlu Devleti'nin (1374-1468) Azerbaycan merkez olmak üzere (bugünkü Ermenistan dahil), bütünüyle Doğu Anadolu'yu, Bağdat dahil Irak'ı ve günümüz İran'ının neredeyse Batı yarısını kontrol ettiği hatırlanmalıdır.

Akkoyunlu Devleti'nin ise; dönemin siyasî, sosyal, dinî, askerî hatta diplomatik yapısını anlayanın asgarî şartı olduğunu belirtebiliriz. Akkoyunlu Devleti, Üç-Ok Oğuzları'nın Bayındır boyu etrafında örgütlenmiş Türkmen oymaklarının bir anlamda siyasî birliğidir. İzleri bugün bile Türkiye, Azerbaycan ve İran'da görülen; Afşar, Ağaçeri, Ahmedlu, Alpagut, Emirlü, Arapkirlü, Baharlu, Bayat, Bayramlu, Biçenlü, Buldukani, Bozdoğanlu, Çekirlü, Çepni, Çemişkezekli, Çiganli, Döger, Duharlu, Dulkadir, Hacılı, Hamza Hacılı, Haydarlu, İnallu, Candaroğlu, İvaz, Harbendelu, Mamaşlu, Miranşahi, Musullu, Pazuki, Pürnek, Karamanlu, Koca Hacılı, Rebi'a, Sa'dlu, Şamlu, Tabanlu ve Yurtçı adlı Türkmen oymakları Akkoyunlu Devleti toplumu ve ordusunu oluşturmuşlardır. Akkoyunlular, batıda Osmanlı ve Memlükler'le, doğuda ise Çağatay topraklarıyla, Güney Türkistan ve Afganistan'la sınırdaş olacak kadar büyük bir coğrafyada hakimiyet kurmuşlardır.

Safevîlik, Akkoyunlu Devleti döneminde, bugünkü Güney Azerbaycan'ın Erdebil şehri merkez olmak üzere, bir Sünnî sufi tarikat biçiminde ortaya çıkmış, yine bir Türkmen olan Safevî silsilesinden Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya gelişi, buradaki faaliyeti ve Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Begüm ile evlenmesiyle devlet içine girmiştir. Şeyh Cüneyd, Safevî Devleti'ni kuracak olan Şah İsmail'in dedesidir. Öte yandan Uzun Hasan da Şah İsmail'in büyük dayısıdır. Safevîlik'in bir tarikat iken bir hanedan ve devlet haline gelmesi araştırmacıların bir kısmı tarafından İran'ın millî devlet haline gelişi olarak da değerlendirilir. Bu yorumda,

bugünkü İran'ın Şîîlikle özdeşleşmiş kimliği etkili olmaktadır. Ancak İran'ın Şîîleşmesinin Anadolu heterodoks İslâm anlayışının kuvvetlenmesi ve bu anlayışa dahil Türkmenlerin Şah İsmail etrafında birleşmeleriyle gerçekleştiğini biliyoruz. Öte yandan Walther Hinz İran'ın millî devlet oluşu sürecini Akkoyunlular devriyle başlatmıştır. Batılı ya da İranlı, İran tarihi araştırmacılarının üzerinde yeterince durmadıkları, Tebriz ve Diyarbakır merkezli bu Türkmen devletlerinin (Akkoyunlu ve Karakoyunlular) güç ve etkilerini anlamak için, bu devletlerin hakimiyet alanlarını günümüzde bölgesel ya da küresel güç iddiasında bulunan devletlerin coğrafi etki sahalarıyla kıyaslamak yeterlidir.

Bu bilgilerden çıkarılacak en açık sonuç, bugünkü İran coğrafyasında toplumu siyasî anlamda örgütlenmiş ilk kitlenin bu Türkmen aşiretleri olduğudur. 16-17. yüzyıl Avrupalı gezginleri, Şah Abbas dönemi dahil Safevî döneminde saray dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğunu yazmaktadırlar. İsveçli gezgin Oxenstierna 1617 yılında yaptığı seyahatine ilişkin yazdıklarında, “O dönemde Safevî sarayında konuşulan dilin Türkçe'nin Azerbaycan'da kullanılan şekli olduğunu, kendisinin de 1616'da İstanbul'da Türkçe ve Farsça'yı çalışmış olduğunu, bu iki dili de bilmekle, Şah'ın güvenini kazanabildiğini” belirtmektedir. Safevîler'in İran tarihine etkilerinin milletleşme kavramından çok “Şîîliğin kurumsallaştırılması” ve “devletleştirilmesi” kavramları ile okunması daha doğru bir yorum olacaktır. Elbette bu kurumsallaşma, kimlik oluşumunda dinin ve mezhebin yerini öne çıkarmış ve İran milletleşmesini mezhepselleştirmiş ya da mezhebin milletleşme sürecindeki etkisini artırmıştır.

İran'da milletleşmenin milâdî olarak kabul edilmesi tartışılırsa da, Safevî Devleti tarihi, bugünkü İran'ın siyasî ve sosyal bakımdan şekillendiği önemli bir tarihî süreci ifade eder. Batılı kaynaklar İran tarihini bugünkü İranlılarla akrabalıkları dahi ispat edilmemiş pek çok halkın tarihi ve bunların kurdukları devletlerin siyasî tarihleri ile başlatsa da, bugünkü İran'ı inceleyen tarafsız çalışmaların ülke tarihini 16. yüzyıldan itibaren ele aldıkları ve İran coğrafyasındaki ortak kader anlayışının başlangıcını esas kabul ettikleri görülür.

Şah İsmail Safevî, 16. yüzyılın tam başında Tebriz'i aldıktan sonra Bağdat'tan Herat'a kadar geniş bir coğrafyayı egemenliği altına alacak ve 235 yıl sürecek bir hanedanın siyasî hayatını başlatacaktır. On iki imamlı Şîîliği ülkenin ve devletin resmî dini haline getiren Şah İsmail'in mezhep konusunda çok katı bir tutumu olduğu ve ülkenin tamamını zaman zaman zor da kullanarak Şîîleştirdiği bilinmektedir. Pek çok araştırmacı, bu katı tutumun ve Şîîlik merkezli devlet kuruculuğunun gerisinde, Anadolu'daki Sünnî Osmanlı Devleti'ne bakış açısının olduğunu ifade eder. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti'nin, Akkoyunlu devrinde Şeyh Cüneyd'in Trabzon'a kadar erişen siyasî-askerî etki ve gücünden duyduğu endişe ve inşa ettiği karşıtlığın da etkisi göz ardı edilemez.

Şîîliğin bir devlet dini haline geldiği Safevî devri, 1501'den 1760'a kadar sürmüştür. Safevî yönetiminin dış politikası, içeride ortak kimlik algılamasının

gelişmesine neden olmuştur. Bu kimlik siyasî ve dinî boyutları ağır basan bir kimliktir. Devletin kuruluş aşamasında Kızılbaş Türkmenler ile Fars bürokrasisi arasında yaşanan ihtilâflar, çevre ülke ve medeniyetlerle süren uzun mücadelenin etkisi ile öncelikli bir tehdit olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte, aşiretlere dayalı siyasî örgütlenme biçimi varlığını korumuştur. Merkezî şehirler başta olmak üzere, edebiyat, mimarî, güzel sanatlar alanlarında özgün ve güçlü bir kültür de büyük ölçüde Safevî devrinde oluşmuştur. Düşünce ve bilim hayatındaki gelişmeler de dikkate alındığında, bugün İran'a atıfla anılan medeniyet mirasının önemli kısmının Safevî devrinin ürünü olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte, Safevî devrinde, modern dönemlerde kullanıldığı anlamıyla bir "İran milleti"nden söz etmek mümkün değildir. Nitekim Safevî kaynaklarının devleti "İran", toplumu da "İran milleti" olarak zikretmediği bilinmektedir.

Safevîler'in, 16. yüzyıl başından itibaren mücadele içinde oldukları iki klâsik komşu güç merkezi olan Osmanlı ve Özbek Devletlerine, 17. yüzyılla beraber kuzeyde Moskova merkezli Rus yönetimi, doğuda ise literatürde Gurkani ve Muğal olarak bilinen Babür Devleti bakiyesi Hint alt kıtasındaki Türk-Moğol Devleti de eklendi. Şah Büyük Abbas olarak bilinen I. Abbas'ın etkin yönetiminden sonraki Safevî şahları; yönetim zafiyetleri, Avrupa ticaret yollarının değişimi ve yukarıdaki mücadelelerin etkisi ile ülkesel kontrol sıkıntıları yaşamaya başladılar. 1698'de Kirman'da Beluç aşiretleri, 1717'de Horasan'da Afgan Peştun aşiretleri, Mezopotamya bölgesinde ise Arap aşiretleri kontrol elde ettiler. Gılcay Peştunları'nın bölgesel kazanımları Safevî Devleti'nin bütünüyle varlığını tehdit eden bir boyuta ulaşmıştır. Bu şartlarda Afşar Türkmenler yeni bir siyasî güç merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Nadir Şah Afşar, 1730'dan itibaren Afgan-Peştun kontrolüne son vermiş, 1738'den sonra Kandahar, Gazne ve Lahor'a kadar olan bölgeyi kontrolü altına almıştır. Nadir Şah devri Osmanlı-İran ilişkilerinde görece bir iyileşmenin yaşandığı devirdir. Nadir Şah, ilk üç halifenin Şiîlerce de kabulünü bir ulema heyetine kabul ettirmiş, öte yandan da mezhep ayrılığını ortadan kaldırmak üzere Osmanlı Devleti'ne resmen başvurmuştur. Bu çabası karşılık bulmasa da Nadir Şah mezhep taassubunu devlet düzeyinde ortadan kaldırmıştır. Onun bir özelliği de devletin etrafında bulunan ve kendisinden önceki idarelerin hasmı olan Osmanlı, Özbek ve Babürlü yönetimlerin Türklüğünden memnuniyet duyması ve bunu her fırsatta dile getirmesidir.

Böylelikle 19. yüzyıla kadar sürecek olan Afşar hanedanı dönemi başlamıştır. Nadir Şah'ı, Adil Şah, İbrahim Şah ve Şahrüh takip etmiştir. Afşar hanedanı döneminde eski Safevî coğrafyasında kontrol yeniden sağlanmış, hatta yeni toprak kazanımları da olmuştur. Ancak 1750'den itibaren ortaya çıkan ve Safevî mirasının sahibi olma iddiasındaki bir Lor-Bahtiyarî aşiret ittifakı olan Zend sülalesinin hakimiyetiyle ülkenin kontrolü yeniden el değiştirmiştir. 40 yıl kadar süren Zend yönetimi, süreklilik arz eden Türk idarelerin içinde istisna teşkil eden bir Lor, dolayısıyla Farsî yönetim fasılasıdır. Zend yönetimi döneminde ülkenin güneyini yönetmekte

olan ve Anadolu'dan Azerbaycan'a oradan Afganistan'a kadar geniş bir alana yayılmış Türkmen Kacar aşiretinin Kovanlu obasından Ağa Muhammed Han Kacar, 1794 itibarıyla son Zend Şahı Lotf Ali Han Zend'i mağlup ederek Kacar Devleti'ni kurmuştur.

Kacar devri, çeşitli açılardan yenilikleri ve değişimleri beraberinde getirecektir. Devletin, aşiret merkezli yapıdan dönüşerek merkezîleşmesi, Avrupa ile yoğun ilişkilerin başlaması, modernizmin girişi, üretim tarzının değişmeye başlaması, matbuatın başlangıcı, askerî alanda yenilikler olması bu hanedanın idaresi altında gerçekleşmiştir. Avrupa ekonomisinin gelişmesi, Asya'nın, özellikle de Hindistan ve İran'ın lüks mallarına olan Avrupa ilgisi ekonomik ilişkilerin başlangıcını oluşturmuştur. Ancak Avrupa ile İran arasındaki siyasî yakınlaşmanın asıl sebebi "Persia" (İran bir bütün olarak kastedilmektedir) ve Avrupa'nın ortak Türk düşmanlığıdır. Yoğun İran-Avrupa ilişkileri de işte ağırlıklı olarak 18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başında, yani Kacar devrinde gelişmiştir. Gerek Kacar Devleti'ndeki gerekse eş zamanlı olarak Avrupa ve Osmanlı'daki gelişmeler, bu dönemin İran'ın milletleştirdiği devir olarak okunmasını mümkün kılar. Ancak bu, büyük ölçüde Kacar devrinin son dönemlerinde, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yaşanmış bir dönüşümü ifade eder.

Kacar devrinin sonu, iki önemli gelişmeye sahne olmuştur. Bunlardan biri Meşrutiyet devrimi, diğeri de Avrupalı (Avrupa'ya özgü) milliyetçiliğin ortaya çıkışıdır. İran'ın farklı coğrafyaları birleştiren bir terim olarak kullanılması, dolayısıyla, coğrafi bir düzenlemeden, tedricen sosyopolitik bir anlamla kullanılmaya başlanması aşağıda anlatılacağı üzere bu dönemde gerçekleşmiştir.

İlk Kacar şahı olan Ağa Muhammed Han Kacar, Zend'lerin son temsilcisi Lotf Ali Han'ı mağlup ettikten sonra hakimiyetini genişletmiş ve Kafkasya'ya yönelmiştir. 1790'larda Kafkaslar'da Hristiyan Gürcü Krallığı ile girdiği mücadeleden zaferle çıkıp "Şah" olan bu ilk Kacar şahından itibaren İran'ın gündeminde Rusya ve Avrupa ile ilişkiler çok daha fazla yer almıştır. Rusya'nın tarihindeki önemli bir yükselme evresine tekabül eden bu dönem, İran için sonradan toprak kayıplarını da beraberinde getirmiştir. Rus Çarı I. Alexander'ın Gürcü prensliğini de kontrol altına alarak Azerbaycan'a yönelmesi önemli bir dönüm noktasıdır. Rusya'nın İran'a doğru bu ilerleyişi, İngiltere ve Fransa'nın kaygılanmasına sebep olmuştur. Rusya'nın Türkistan'daki kazanımları da, Kafkasya'daki ilerleyişi de Hindistan ve sömürge yolları bakımından tehdit olarak algılandığından, Rusya karşısında Osmanlı'yı destekleme politikasının bir benzeri İran için de geçerli olmuştur.

Rusya ve Kacar İranı arasındaki en önemli olay, 1813 tarihli anlaşma ile Azerbaycan'ın bölünmesi olmuştur. 1804-1813 arasında süren Rus-İran Savaşı sonunda, 1813 yılında Gülistan Anlaşması imzalanmış ve Rusya, Aras nehrine kadar olan toprakların sahibi olmuştur. 1813'te gerçekleşen Rus-İran barışı 13 yıl sürmüş ve 1826'da iki ülke yeniden karşı karşıya gelmiştir. 1828'de sona eren bu ikinci savaşta, İngilizler'in İran'a kısmî desteğine rağmen Ruslar Tebriz'in güneyine

kadar inmişlerdir. İran yeni kaptırdığı toprakların bir kısmını geri alsa da, toplamda Rusya galip gelmiştir. Savaşın ardından Güney Azerbaycan'daki Miyane şehrinde yapılan Türkmençay Antlaşması ile önceki kayıplar kesinleşmiş, bunlara Erivan ve Nahcivan Hanlıkları ile Ordubad da eklenmiştir. Rusya'ya kapitülasyonlar verilmiş, Hazar'da Rus hakimiyeti kesinleşmiş, Rusya'ya İran'ın istediği herhangi bir yerine konsüler elçi gönderme hakkı tanınmış, iki devlet arasında şartlarını Rusya'nın belirleyeceği ekonomik anlaşmalar yapılması kararlaştırılmıştır.

19. yüzyılın başındaki Kacar İranı, üretim ve dolayısıyla sosyal hayat alanında değişikliklere de sahne olmuştur. Tarıma dayalı bir ekonomik ve sosyal yapısı olan ülkede daha önceki isyan ve siyasî hareketler de kırsal hareketler olarak gelişmiştir. Ancak ülkenin kuzeyinde ve daha çok kuzeybatısında artan pirinç ve ipek üretimi, kapitalist ilişkileri beraberinde getirmiş, modern sınıf bölünmelerinin başlangıcı da bu dönemde olmuştur. Batı'ya askerî öğrenciler gönderilmesi, askerî alanda birtakım yenilikler yapılmasının yanında bürokrasinin etkisinin artması ve bunun daha çok Fars kültür ve nüfuzunun artışı biçiminde olması dönemin genel özellikleri arasındadır. Bu dönemde Afganistan'daki Herat'ta edinilen kazanım uzun erimli olmamıştır. Babîlik ve Bahaîlik bu dönemde zuhur edip gelişmiş ancak paralel olarak din-devlet ilişkilerindeki karmaşa ve gerilim de artmıştır.

Avrupa'nın tıpkı Osmanlı topraklarında olduğu gibi İran'da da nüfuz sahaları araması, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Batılı devletler, İran'da siyasî ve ekonomik çıkarları için nüfuz ararken, Batı Avrupa'da hızla yayılan fikirleri de İran'a taşımışlardır. Eğitim, bilim, teknoloji, hukuk sistemleri ve ekonomi söz konusu etkinin somutlaştığı önemli alanlardır.

Bununla birlikte, İran tarih yazımında Kacar döneminin genel olarak kötülenmesi ve karalanması, biraz da dönem şartlarını ihmal eden bir haksızlık olur. Bu bakış açısına göre Kacar döneminde İran toplumu yozlaştırılmış ve ahlaksızlaştırılmış, böylece sömürgeci güçlere açık hale getirilmiştir. İran-Rus Savaşları'ndan sonra dikte edilen 1813 ve 1828 Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları, 1856 Anglo-İran Savaşı ve adaletsiz Paris Antlaşması (1857) sonrasında İran bağımsızlığını tamamen yitirmiş ve Aglo-Rus güç mücadelesinin dövüş arenasına dönüşmüştür. Bu yaklaşım, dönemin Avrupa güç dengesini, sömürgecilik sistemini, Osmanlı devletinin aynı süreçte yaşadıklarını ve Batı'nın bir bütün halinde yaşadığı hızlı kalkınma ve dönüşümün ve bunun Asya'daki yansımalarını gözardı etmektedir.

Ruslar'ın ve İngilizler'in özellikle ticarî ve askerî sahalarda yoğunlaşan İran rekabeti, İran aleyhine elde edilmiş birbirini takip eden kazanımlarla sonuçlandıkça, toplumun siyasete ve devlete bakışında değişimler olmuştur. Din adamları sınıfının geleneksel yeri bu değişimden kaynaklanan boşluktan zaman zaman yararlanmıştır. İran'ın meşrutiyete giden siyasî serüveninin başlangıcı kabul edilen Tütün İsyanı, bu gelişmelerin bir sonucudur. Nasıreddin Şah'ın İngiliz

Vali Gerald Talbot'a İmparatorluk Tütün Şirketi'ni kurma hakkı tanınması ile tütünün İngiliz tekeline geçmesi, 1891-1892'deki Tütün İsyanı'nı başlatacaktır.

Bu arada ülkedeki reformist sekülerlerde de, dinî gruplarda da eş zamanlı olarak iyi tanımlanmamış bir milliyetçi fikir şekillenmesinin olduğu görülür. Bu şekillenmenin içinde Talibov Tebrizî (1834-1911), Ağa Han Kirmanî (1853-1896) ve Mirza Fethali Ahundzade'nin (1812-1878) rolleri önemlidir. 19. yüzyıl Batı emperyalizmine karşı millî bağlılıkları geliştiren bu seküler milliyetçi hareketlenme Tütün İsyanı'nın estirdiği rüzgârdan da destek almıştır. Ancak dikkat çekici olan husus, Tütün İsyanı'nın din adamları tarafından başlatılmış olmasıdır. Nitekim, Tütün İsyanı sadece Batı karşıtlığını tetiklemekle kalmayıp din adamları içerisinde de bir milliyetçi mekanizmanın doğmasını beraberinde getirecektir. İran'ın Anglo-Rus nüfuz mücadelesinin hesaplaşma arenası olması ve bu güçlerin sosyo-ekonomik hakimiyeti altına girmesi, İran'da bir tür millî öfkeyi beraberinde getirmiş, entelijansiya ile Şah yönetiminin arasını açmıştır.

1.1. Meşrutiyetten Rıza Han Darbesine Doğru

20. yüzyıla girilirken dünya imparatorluklar çağına yavaş yavaş veda ediyordu. Avrupa'daki sanayileşme ve büyük güçlerin güç yarışı, imparatorlukların iç isyanlarla karşı karşıya kalma süreci, başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere bütünüyle Doğu'yu da etkiledi. İran'da Meşrutiyet hareketi, Osmanlı ile aşağı yukarı örtüşen tarihlerde, aynı olmasa da benzer motivasyonlarla gelişti. Buna paralel olarak, Batılı şirketlerin Doğu coğrafyasında etkinleşmeleri ve ülkelerinin öncü birlikleri gibi vazife görmeleri, yer altı kaynaklarının öneminin arttığı bir çağa denk geldi.

İngiltere'nin imparatorluk politikasının çok önemli esasını teşkil eden Hindistan meselesi, bu ülkenin İran politikasına da etkide bulunmaktaydı. Önce Anglo-Persian Oil Company, sonra da Anglo-Iranian Oil Company (AIOC)'un İran ve bölge siyasî tarihindeki önemi hem imparatorluk stratejisiyle hem de Kacar devrindeki tütün meselesinde yaşadığı tecrübeyle ilişkilidir. 1905'te Japonya'nın Rusya'yı mağlup etmesi, Rusya'nın İran'ın bütününe kontrol etmeye çalışmaktan vazgeçip İngiltere ile anlaşmasına yol açtı. 1907'de imzalanan Anglo-Rus sözleşmesiyle, İran üç bölgeye bölündü. Rusya Kuzey tarafı aldı. Bu bölge, yukarıda Rusya'nın İran'la sınırından başlayıp Hazar Denizi boyunca devam ediyor, aşağıda ise Kasr-ı Şirin'den İsfahan'a oradan Yezd'e uzanarak İran-Afganistan sınırında bitiyordu. İngiliz bölgesiyse Basra Körfezi'ne paralel uzanarak doğuda Hindistan İmparatorluğu'na temas ediyordu. Ortada bir tarafsız bölge olmakla birlikte, herkes buranın İngiliz çıkarlarına açık olduğu konusunda hemfikirdi.

Bu arada, 1904-1905 yıllarında gizli ve yarı gizli faaliyetlerle örgütlenen anayasa taraftarları, İngiltere ve Rusya'nın artan baskı ve kontrolü ile eşzamanlı olarak 1905-1906 yıllarında sokağa çıkmışlardır. Encümenler etrafında örgütlenmiş olan ve içlerinde gayrimüslim, Ezeli-Bâbî, Bahaî ve seküler faalleri de barındıran bu

gruplar, “Tütün İsyanı”nı düşünerek din adamı sınıfı ile de iyi ilişkiler geliştirmiştir. Zaman içinde meşrutiyetçilerin merkez bölgesi ülkenin kuzeybatısı, yani Azerbaycan olmuştur. Önce Seyyid Hasan Tağızade, daha sonra ise silâhlı meşrutiyet/direnış öncüleri olarak Settar Han ve Bağır Han önemli figürler haline gelmiştir. Tebriz merkezli meşrutiyet 1909 yılında İngiltere ve Rusya’nın ortak kararıyla bastırılmıştır. 1905-1911 meşrutiyet hareketi, İran halkının tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Bu hareket, halkın yönetime katılabildiğı “anayasal hükümet” kavramını getirdi.

Günümüz İran siyasetini anlamak için bile bu anayasacı-meşrutiyetçi hareketin gelişim tarihine bakmak gerekir. Zira o dönemdeki tartışmanın izleri bugünün reformcu-muhafazakâr tartışmalarında bile görülebilmektedir. İranlı meşrutiyetçiler, zaferlerinden sonra bu kolay kazanılmış zaferi iç ve dış tehditlere karşı koruyacak önlemleri alamadılar. Ayrıca, İngiltere’nin Rusya’yı dengelemek üzere meşrutiyetçilere destek vermesi sebebiyle önemli sayıda İranlı meşrutiyetçi İngiltere’yi “tabiî müttefik” olarak gördü. Meşrutiyetçiler, şahçıların taktik güçlerini hafife aldılar. 1907’de İngiltere ve Rusya İran’ı nüfuz sahalarına bölmek istedi ve Muhammed Ali Şah da bunu, meşrutiyetçi hükümeti yıkıp yerine tam monarşiyi yeniden getirmek için bir fırsat olarak gördü.

İran Meşrutiyeti, sadece idarî bir yenilik değil, sosyal hayata da geniş çapta etkileri olan ve İran milliyetçiliğinin başlangıcı bakımından da önem taşıyan bir aşama olmuştur. “Teceddüd” ya da yenileşme, dönemin aydınları tarafından devlet ile millet arasındaki ilişkinin tesisi ve tamiri olarak görülmüş, millî kimliğin, devletle birlikte yeniden şekillendirildiğı yorumları yapılmıştır. Meşrutiyet devrinde İran’da “İran milliyetçiliğı” fikrinin temelleri gelişmiş, İranlılık için kök ve tarih referansları kullanılması, bu dönemin sonunda başlamıştır.

İran’da meşrutiyet dönemi aynı zamanda bir karmaşa dönemidir. İç karmaşa sürerken Birinci Dünya Savaşı patlamıştır. Teknik olarak İran, savaşa katılmamış, “savaşan taraf” olmamıştır. Bununla beraber, Osmanlı Devleti’nin merkezî devletler yanında savaşa girmesi Azerbaycan’ı Osmanlı-Rus Harbi’nin çatışma alanına çevirmiştir. Zira 1915 itibarıyla Rus birlikleri Kazvin’de karargâh kurmuş ve Tahran’ı zaptetme amacıyla beklemektedir. Öte yandan İngiltere de İran’ın petrol bölgesi Huzistan/Ahvaz bölgesini bir üs olarak kullanarak Osmanlı Irak’ına girmektedir. Alman ajanları da İran’da taraftar toplayarak Rus ve İngiliz çıkarlarına zarar vermek üzere faaliyettedir.

1918’den 1921’e kadar İngiltere İran’daki kontrolünü konsolide etmeye çalışmıştır. İngiltere hükümeti ve özellikle Lord Curzon, İran üzerindeki kontrolü bir anlaşma ile garanti altına almak istemiştir. Amaç İran’ı bir çeşit “protektora” haline getirmektir. Bunun farkına varan Bolşevik Rusya, İran’ın bütün borçlarını affetmiş ve Hazar’daki balıkçılık hakları hariç tüm eski imtiyazlardan vazgeçeceğini açıklayarak bir dostluk anlaşması önermiştir. Ancak İngiliz taraftarı hükümet buna yanaşmamıştır. Anglo-Persian Treaty olarak bilinen 1919 tarihli anlaşma bu

şartlarda, gizli görüşmelerle imzalanmıştır. İngiltere, ABD ve Fransa'yı da bu anlaşma konusunda İran'da huzursuzluk çıkarmamaları için küçük tavizlerle ikna etmiştir.

Ancak 1919'dan itibaren bu anlaşmaya karşı milliyetçi bir tepki yükselmiştir. Hükümet anlaşmayı protesto edenlere karşı sert tedbirler uygulamıştır. Buna rağmen, tepkiler 1920 yılı boyunca da sürmüştür. Tepki özellikle demokratik bir halk hareketi halini aldığı Azerbaycan'da merkezileşmiştir. 1905-1911 Tebriz meşrutiyetçilerinden olan Şeyh Mehmed Hıyabanî önderliğindeki Azerbaycanlılar Demokrat Parti adında bir parti kurmuşlardır. Nisan 1920 itibarıyla bu hareket, merkezin Azerbaycan'daki görevlilerini dışarı çıkaracak kadar güçlenmiştir. Hareket hem demokratlığı hem de Azerbaycan Türkleri'ndeki yeni millî uyanışı yansıtan bir karaktere sahiptir. Eş zamanlı olarak çıkan Gilan, Horasan ve Azerbaycan hareketlerinin içinde merkez için en tehlikeli olanı Azerbaycan'daki Hıyabanî hareketi olmuştur. Ancak diğer hareketler gibi Hıyabanî hareketi de Kazak (Kozak) Tugayı tarafından bastırılmıştır. Kazak Tugayı adındaki bu askerî ünite, İran'ın modern dönemdeki askerî-siyasî şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Mondros'tan sonra, İzmit'teki işgal kuvvetlerinin komutanı olarak görev yapmış olan İngiliz General Ironside, bu Tugay'ın başına, Rıza Han'ı getiren kişinin ta kendisidir.

İngiliz General Ironside, o zaman Kazak Tugayı'nda komutan olan Rıza Şah'la Kazvin'de görüşmüştür. Ironside, Rıza Şah'a ve onun yanındaki dört komutana, yönetimi ele geçirmeleri için destek olmaktaydı. Bu ilişkilerin aracıları da İngiliz yanlısı bir siyasetçi olan Seyyid Ziya ve Mr. Riporter adında bir Hindistan vatandaşıydı. Mr. Riporter ve ailesi, daha sonra Rıza Pehlevî ve Muhammed Rıza Pehlevî dönemlerinde karar alma süreçlerinde çok önemli rol oynayacaklardır. General Ironside'in Rıza Şah'tan iki talebi olmuştur. Bunlardan birincisi, Kacar hanedanının devrilmemesi, ancak Rıza'nın bu hanedanın Genelkurmay Başkanı ve Başbakanı olarak görev yapmasıdır. İkinci talebi ise, Azerbaycan'ın ülkeye öncülük etmesine asla izin verilmemesidir. İngiliz kolonyalizm dönemi diyebileceğimiz o dönemde, Azerbaycan'ın daima millî direnişin merkezi olması, İngiltere'nin endişesinin asıl kaynağıdır.

General Ironside'in birinci talebi Rıza Şah tarafından yok sayılmışsa da ikinci talebi özenle uygulanmıştır. Pehlevî soyadını alarak kendisini ve yönetimini İslâm öncesi Sasani Krallığı'yla ilişkilendiren Rıza Şah, İran'daki Fars olmayan bütün unsurlara ve özellikle bütün Türklere karşı adeta savaş açmıştır. Sadece ülkenin adını değil, milletin adını da Aryanlar'ın ülkesi anlamında, "İran" sözüyle ifade etmiştir. Böylelikle, kısa süre içinde, ülkenin tarih ve kültürüne ilişkin olumsuz olarak ne varsa Azerbaycanlılar'a ve diğer etnik unsurlara, yani Kürtler'e, Araplar'a, Lorlar'a, Beluçlar'a isnat edilmeye başlanmıştır. Şahlık tarafından kurulan kulüpler, dernekler vs. örgütlenmelerde, adeta "Aryan Milletlerin Cenneti" olarak gördükleri

memleketlerinde bütün ekonomik ve sosyal meselelerin sebebinin de Aryan olmayanlar olduğuna dair propaganda yapılmıştır.

Tamamen İngiliz organizasyonu olan bir darbenin aracıları durumunda olan Seyyid Ziya ve darbeyle İran Şahı ilân edilen Rıza Şah, bütün iktidarları boyunca İngiliz çıkarlarının hizmetinde olmuşlardır. Önerdikleri anlaşmayı imzalamayan Kacar Ahmed Şah'ı tahttan indiren İngiltere, 1933 tarihli petrol anlaşmasının temellerini ancak Rıza Şah'la hazırlayacağını bilmiştir. Böylece, İran'daki Pehlevî hükümlerliği 1921 yılındaki darbeden itibaren başlamıştır.

Rıza Şah'ın ulus inşası, öncelikle Arap-İslâm dünyasından kimlik bakımından ayrışmayı vurgulama isteğini, Avrupa'nın seküler milliyetçilik anlayışını ve geleneksel din-kabile bağlılıklarının yerine devlete bağlılığı getirmeye içeriyordu. Bunun yanında, Rıza Şah'ın uygulamaları, Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojileştirmek üzerine kuruludur. Rıza Şah, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren popülerleştirilmeye çalışılan yeni tür Aryanist ve Panfarsist milliyetçiliği benimsemiştir. Yıllarca sekreterliğini yapacak olan Ferecullah Behremî (Debir-e Azam lakaplı) gibi etrafında bulunan genç Panfarsistler, onun Fars merkezli milliyetçi programlarının uygulanmasına katkıda bulunmuşlardır.

Rıza Şah, Farsça'yı ülkenin resmî dili olarak ilân etmiş, yerel dillerin okullarda kullanımını ve Farsça dışındaki dillerde kitap ya da gazete yayınlanmasını yasaklamıştır. Bu gibi adımlarında Almanya'nın 1930'lardaki ideolojik yöneliminden ve İran'a artan ilgisinden de etkilendiği bilinmektedir. Rıza Şah döneminde ülkenin sanayi, ulaşım (demiryolu), iletişim (radyo) gibi alanlarda hızlı gelişmeler göstermesinin ve petrol gelirlerindeki artışın da etkisiyle merkezîleşme hızlanmış ve ulus inşası da paralel olarak ilerlemiştir. Yeni ekonominin tam kontrolü için Rıza Şah, dört temel ürünün (pirinç, tütün, çay ve ipek) üretiminde tam kontrol sağlamaya yönelmiştir. Bunlarda tam devlet kontrolünü sağlaması, Rıza Şah'ın sivil halka olan bağımlılığını azaltarak merkezîleşmeye katkıda bulunmuştur. Modernleşme ve Rıza Şah'ın hükümetlerinin ırksal doktrinel yönelişi, Pehlevî elitine de din sınıfı karşıtı bir his vermiştir. Bunda, Kacar devrinin sonundan itibaren başlayan reformculuğun seküler yönünün etkisi olduğu muhakkaktır.

Rıza Şah'ın milliyetçiliği, İran'da geleneksel olarak varolan ve Farsça "mihan peresti" olarak ifade edilen yurt sevgisinden farklı olmuştur. Avrupa'da 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında gelişen, en katıksız halini Faşist İtalya ve Nazi Almanya'sında bulan ırkçılık, aslında Rıza Şah'ın anlayışını "milliyetçilik"ten daha doğru anlatmaktadır. Uygulamada, Türkçe konuşan nüfusun Farsça konuşan nüfustan fazla olmasına bakılmaksızın Arap ve Türk karşıtı bir İran tarih anlayışı propagandası yürütülmüştür. Rıza Şah döneminde, İran Arapları neredeyse inkâr edilmiş, yok sayılmışlardır. Resmî ayrımcılık bütün milletlere karşı uygulanmıştır.

1.2. Musaddık'tan İslâm Cumhuriyeti'ne

Rıza Şah 1930'lar boyunca güç dengesine dayalı olarak İran'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalıştı. 1940'ların sonunda, geleneksel olarak İngiltere'ye dayanan Şah, Stalin'in Sovyetler'ini dengelemek için Almanya'yı üçüncü bir güç olarak devreye soktu. Şah; Hitler'in 1939'da Avrupa üzerine akan askerî gücünden etkilenmiş, ancak bunun karşı taraftaki yansımalarını hesap edememişti. Almanya 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdığında Rıza Şah'ın dikkatle uygulanan üçayaklı sistemi de çökecekti. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, İngiltere-Rusya ittifakı, İran'ın tarafsızlığını havada bırakıp bu ülkeyi müttefik ihtiyaçlarının güzergâhı haline getirdi ve güvence altına aldı. 25 Ağustos 1941'de İngiliz donanması Basra Körfezi'nin İran tarafındaki Horremşehr'e doğru yol aldı. Öte yandan Sovyet Kızılordusu da Güney Azerbaycan'ı işgal etti. 127.000 kişilik ordusu büyük devletlerin savaş makinaları karşısında adeta soluveren Rıza Şah, müttefiklere bağlanmadan ayakta kalamayacağına kani oldu. Zira Tahran'ın İngiliz ve Rus birliklerce kuşatılmasıyla birlikte ordusu dağıldı ve merkezin otoritesi için her zaman bir tehdit olmaya hazır aşiretlere hafif silâhlar dağıtıldı.

İngilizler, kendi elleriyle getirdikleri Rıza Şah'ın işleri sürdürmedeki performansından memnun olmadıkları için yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ı geçirmişlerdir. Şah'ın eli zayıf olmakla birlikte Ocak 1942'deki Üçlü Pakt Anlaşması ile (Tripartite Treaty) büyük devletler Pehlevî hanedanının devamlılığını sağlayarak ona meşruiyet kazandırmışlardır. Rıza Şah döneminde dağılan ordu İngiliz desteğiyle yeniden kontrol altına alınmıştır. Ancak bunlardan daha önemlisi, ABD'nin savaşa girmesiyle İran yeni bir denge unsurunun işaretlerini almıştır. Bazı İranlı siyasetçiler, ABD'li Millspaugh'u malî danışman olarak ülkeye gelmesi için ve ABD yatırımları için teşvik etmişler, öte yandan ABD'li Norman Schwarzkopf'u da Jandarma birliklerinin başına getirmişlerdir. (Bu isim, ABD'nin 1991'deki Körfez Harekâtı sırasındaki Genelkurmay Başkanı aynı adlı Norman Schwarzkopf'un babasıdır.) ABD ise, savaş sonunda önemli bir petrol ithalatçısı olacağını bildiğinden Körfez'deki bu gelişmeden memnuniyet duymuştur. ABD'liler diğer siyasetçileri bir kenara bırakıp Şah ve onun ordusu üzerinden gitmeye karar vermişlerdir. Şah da bu güveni sağlamlaştırmak için elinden geleni yapmıştır.

Savaş bittiğinde, 1943 Tahran Konferansı sonucunda ulaşılan bu kez ABD-İngiliz-Sovyet açıklamasıyla, İran'a savaştaki katkılarından dolayı ekonomik yardım yapılması kararlaştırılmıştır. Üçlü Pakt'ın hükümlerinden biri de İngiliz ve Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesiydi. Ancak Sovyet Rusya ve bir ölçüde de İngiltere, çekilmekte isteksiz davranmakta ve İran'daki geleneksel nüfuz alanlarını korumaya çalışmaktaydılar. İki devlet, ABD'nin artan nüfuzundan da rahatsızlık duyuyorlardı. Bu durum Soğuk Savaş olarak bilinen tarihî dönemin tam da İran'da, hem de ülkenin Azerbaycan bölgesinde başlamasının nedenidir. ABD ve SSCB'nin İran üzerinde giriştiği nüfuz mücadelesi, Soğuk Savaş'ın ilk mücadele örneği olarak tarihe geçmiştir.

Bu dönemde, Sovyet ordularının Kuzeybatı İran'dan, yani Azerbaycan (Güney) bölgesinden çıkmamaları, akabinde bölgede Mahabad Kürt Cumhuriyeti (Gazi Muhammed ve Mele Mustafa Barzani öncülüğünde) ve Azerbaycan Demokrat Hükümeti (Seyyid Cafer Pişeverî önderliğinde) girişimlerinin yaşanması bu anlamda kayda değer olaylardır. Burada belirtilmesi gereken husus, Pişeverî hükümetinin, Sovyet bağlantısına rağmen, Türklük ve Türkçe konusunda Azerbaycan'daki ilk ciddi adımları atmış olmasıdır. Dahası, bölgedeki ağırlığı ile Azerbaycan Demokratik Hükümeti, Mahabad'ı gölgede bırakmış ve hatta Barzani (Mesut Barzani'nin babası) beraberindeki atlılarla Sovyet Azerbaycanı'na kaçarak kurtulabilmiştir. Ancak nihayetinde Tahran yönetimi bölgedeki bu girişimleri hem Sovyetler'le hem de ABD-İngiltere ikilisi ile işbirliği yaparak ortadan kaldırmıştır. Bununla birlikte, Sovyetler'in nüfuzu da ABD aleyhine gerilemiştir.

1950 itibarıyla, Anglo-Iranian Oil Company'nin İran petrollerinden 170 milyon Pound kâr elde ettiği, bunun da %30'unu İngiliz hükümetinin vergi olarak aldığı belirtilmektedir. 1933 imtiyaz antlaşması uyarınca İran hükümeti, %15-20 oranında bir telif hakkına sahipti. 1950 itibarıyla İran petrol sahaları 32,1 milyon ton ham petrol üretirken, ABD hakimiyetindeki Suudî Arabistan yataklarından 26,2 milyon ton petrol elde edilmekteydi. Bununla birlikte, Suudîler 112 milyon Dolar doğrudan ödeme alırken, İran sadece 44,9 milyon Dolar almaktaydı. Bu adaletsizlik İran tarafında rahatsızlık yaratarak antlaşmanın yeniden müzakeresini gündeme getirmiş, sonuç olarak 1949'da Anglo-Iranian Oil Company ile İran Hükümeti arasında Tamamlayıcı Petrol Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma İran'ın payını %30'a çıkarmaktaydı. Ancak bundan kısa bir süre önce Suudî Arabistan'la oradaki Arabian-American Oil Company arasında kârın %50-%50 paylaşımını öngören bir uzlaşmaya varılmıştı. İran tarafı Kasım 1950 başında bu gelişmeden haberdar olmuştu ve Tamamlayıcı Petrol Antlaşması da henüz İran Meclis'inde onaylanmamıştı. Nitekim İran tarafı yarı yarıya paylaşım dışında hiçbir seçeneği düşünmeyeceklerini açıklamıştır. Böylelikle petrolün millîleştirilmesi meselesi de gündeme gelmiştir.

Aslen Türk aileden olan Başbakan Muhammed Musaddık, AIOC'la yapılan 1933 tarihli petrol anlaşmasının değiştirilmesini ve petrolün millîleştirilmesini istemiştir. Bu çıkış, Musaddık öncülüğündeki Millî Cephe'ye Tûde (İran Komünist Partisi) ve dinî grupların da destek vermesine ve sokakları doldurmasına yol açmıştır. Şah ise bu gelişmeden endişelenerek General Ali Razmara'yı Başbakanlığa getirmiştir. Razmara Millî Cephe'yi bölmeye ve muhalefeti geri adım atmaya zorladıkça Millî Cephe güçlenmiştir. Şah'ın ve İngiltere'nin kuklası durumuna düşen Razmara, Musaddık başkanlığındaki bir Meclis komisyonu tarafından hazırlanan 19 Şubat 1951 tarihli petrolün tam millîleştirilmesi yasasını reddedince, 7 Mart'ta bir Fedayin mensubu Razmara'yı suikastle öldürmüştür. Ülkede yeni bir karmaşa başlarken Meclis de 15 Mart'ta Millîleştirme Yasası'nı onaylamıştır.

Bunun ardından İngiltere'nin ve ABD'nin İran petrolünün geleceğine dair endişeleri artmış ve petrol üretiminin merkezi olan Abadan bölgesinde karışıklıklar çıkarılmıştır. Ancak Abadan krizinde İngiltere bir müdahaleyi göze alamamış, bunun yerine Şah üzerinden Musaddık'a baskı yapmıştır. Musaddık baskılar üzerine istifa etse de, seçimle daha sonra daha güçlü olarak Başbakanlık ruhsatını kazanmıştır. İngiltere, ABD ve Şah'ın daha fazla endişelenmesi, "Ajax Operasyonu" olarak Ortadoğu tarihine geçen ve Musaddık'ı 1953'te deviren bir CIA-MI6 darbesinin başlatılmasına yol açmıştır..

Musaddık tecrübesi, İran'da Şah'ın imajını zedelemiş, toplumdaki monarşi karşıtı duyguları güçlendirmiş, monarşi karşıtı olup farklı ideolojik ve sosyal kesimlerden gelenlerin ortak zemin bulmalarının önünü açmıştır. Bunların içinde muhtelif milliyetçi, İslâmcı ve sol gruplar vardır. İran'da 1979 Devrimi'ne giden yolda, bu anlamda Musaddık darbesinin rolü büyüktür. Çoğu yoruma göre, 1979 Devrimi'ne giden süreçte toplumsal hareket anti-Amerikanizm, Şiflik ve İran milliyetçiliğinin oluşturduğu bir üçlü sacayağına oturmuştur. Bunda da 1953 darbesinin rolü büyüktür. Musaddık darbeyle devrildiği 1953'ten öldüğü 1969'a kadar ev hapsinde tutulmuş, ancak İran'da sular durulmamıştır.

1970'li yıllar, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Ortadoğu'da da Soğuk Savaş'ın vasıtalı savaşları mahiyetindeki çatışmalara yol açmıştır. İran'da komünist Tude Partisi'nden, Halkın Mücahitleri Örgütü'ne, Humeyni taraftarlarından çeşitli milliyetçi-muhafazakâr gruplara kadar değişik türdeki siyasî akımlar zaman zaman birbirleri ile ancak genel olarak Şah aleyhinde mücadele içinde olmuşlardır. 1970'lerin sonuna doğru özellikle sol ve İslâmcı akımlar sokak hakimiyetinde ileri aşamalar kaydetmişlerdir. Şah Muhammed Rıza Pehlevî ise, halkın nazarında, ABD'nin Ortadoğu'daki ileri karakolu olma vazifesini üstlenen, toplumdan kopuk, geleneklerden kopmayı ve yozlaşmayı temsil eden bir çizgiyi temsil eder hale gelmiştir. Gelir dağılımındaki adaletsizlik, özellikle siyasî dönüşüm süreçlerinde hep önde olan esnafın rejime güvenini sarsmaya başlamıştır. Elbette devrimdeki dışsal faktörler de bu noktada hatırlanmalıdır. ABD, Şah'ın ülkeyi taşımakta zorlandığını gördüğünde, solun hakimiyetine girecek bir İran'ı Sovyetler'in çevrelenmesi projesine çok büyük bir tehdit olarak görmüş ve Şah karşıtı bloğun İslâmcı bir nitelik taşımasından o kadar da rahatsızlık duymamıştır. Sovyetler ise Şah'ın ABD müttefiki olması nedeniyle her tür değişime ümitle yaklaşmıştır.

1979 yılının 16 Ocak'ında Şah ve ailesi ülkeyi terk edecek, 1 Şubat günü ise, merkezinde devrimci grupların en organize olanlarının bulunduğu Şah karşıtları, o güne kadar sürgünde olan Ayetullah Humeyni'yi bir Air France uçağı ile Paris'ten Tahran'a getireceklerdir. O görüntüler, devrimin gerçekleşme görüntüleri olarak tarihe geçmiştir. 30-31 Mart 1979 tarihli referandumla İran artık bir "İslâm Cumhuriyeti" olmuştur.

Devrim sürecinde çok önemli bir fonksiyonu olan Tebriz merkezli "Halk-e Müselman" hareketi, kendisine lider olarak Ayetullah Şeriatmedarî'yi benimsemiş

ve devrim sürecinde bölgede bir süre kontrolü elinde bulundurmıştır. Ancak devrimin yerleşmesinden sonra merkez, Halk-e Müselman hareketinin bu otonom girişimini bastırmış, Şeriatmedarî'yi ev hapsine mahkûm etmiştir. Yeni İran'ın devrimci yöneticileri, devrime katkıda bulunan diğer grupları ya eritip sisteme dahil etmek ya da sistem dışına çıkarıp imha etmek suretiyle hakimiyetlerini tesis etmişlerdir.

2. İRAN İSLÂM CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI: 1979'DAN 2000'LERE

Devrimin gerçekleştiği yıl İran bir başka tarihî olaya da sahne olmuştur. Tahran'daki ABD Büyükelçiliği'nin İranlı öğrenciler tarafından basılması ve işgal edilmesi, çalışanların 444 gün süreyle rehin tutulması Farsça "Gerogan Giri", Türkçe "Rehineler Krizi" olarak kaydedilecek, İran'ın ABD ile ilişkilerinin geleceğini belirleyecektir. ABD'nin İran'daki rehineleri kurtarmaya yönelik askerî girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması, devrimin içerideki gücünü perçinlerken Tahran-Washington ilişkilerini daha keskin biçimde bozmuştur. ABD'nin Ortadoğu'daki en önemli müttefiki pozisyonunda olan İsrail'in İslâm dünyası gözündeki olumsuz konumu, ABD'yi "büyük şeytan", İsrail'i de "küçük şeytan" olarak ilân eden İran'ın bölgedeki ABD karşıtı İslâmcı hareketler katındaki değerini artırmıştır.

Bununla birlikte 8 yıl süren (1980-1988) ve Saddam Irak'ının ABD'nin işareti ile başlattığı savaşın etkilerini unutmamak gerekir. Sözkonusu savaş, devrim kadrolarının Şah kadrolarını tasfiye etmesine, toplumsal ayrılıkları uzunca bir süre rafa kaldırıp içeride bir tür harp dayanışması sağlanmasına yaramıştır. Para ve insan kayıplarına rağmen, rejimin konsolidasyonu bakımından Tahran yönetimi savaştan istifade etmeyi bilmiştir. Bu uzun ve kanlı savaş sonrasında geride her iki taraftan yüz binlerce Müslüman'ın cansız ya da yaralı bedeni kalırken, bir karış toprak değişikliği olmayacak; ancak Saddam, bu savaşın bitişinden 2 yıl sonra Kuveyt işgaline girişerek ABD'nin bugünkü politikalarının önünü açacaktır.

Devrim sonrasında İran'ın yeni yöneticilerinin (devrim sürecine katılmış birçok kişi ve grubu da safdışı etmek suretiyle), yeni bir anayasa, yeni bir model ve yeni bir dış politika söylemi ortaya koyduğu görülmüştür. Bu yeni anayasada İran'a biçilen "evrensel" misyon, "ümmetin koruyuculuğu", "ezilenlerin ezenlere galip gelmesine çalışılması" gibi sloganik ifadelerle formüle edilmiştir. Anayasa'ya yerleştirilen "devrimin tüm dünyada sürdürülmesi" iddiası da İran'ın "rejim ihracı" olarak ün yapacak bölgesel politikalarının temeli olmuştur. İran'ın yeni yönetici çevreleri, devrimin ilk yıllarından itibaren bu "anayasal" görev, sorumluluk ve sınırlamaların dış politikadaki olumsuz etkilerinin farkında olarak, İslâm ümmetinin koruyuculuğu rolünü ancak ulusal çıkarlarıyla uyum gösterdiği

ölçüde oynamaya gayret göstermişlerdir. Bu anlamda, İran'ın Rafsancani'nin Cumhurbaşkanı olduğu ve Humeyni'nin öldüğü 1989 yılından itibaren değil, daha öncesinde "pragmatik" bir yönelimi seçtiği, ancak, İran-Irak Savaşı'nın hem bu yönelimi uygulayabilmeyi hem de bu sürecin dışarıdan takibini zorlaştırdığı belirtilmelidir.

İran'ın dış politikasının temel belirleyenin dünya politik sistematığındaki genel gelişme ve değişimler olduğu; bununla birlikte ülkenin fizikî çevresi ve coğrafi konumunun, demografik ve etnik yapısının, askeri kapasitesinin, devletin ve hükümetinin niteliğinin ve kamuoyunun da dış politikaya etkisi olduğu görülmüştür.

İran'ın, etnik bakımdan homojen olmayan nüfus yapısının ülkenin dış politikasında önemli bir belirleyiciliğe sahip olduğu, bunun etkisinin de 1990'lardan sonra artarak devam ettiği rahatlıkla ifade edilebilir. İran'ın Türkiye, Azerbaycan ve Kafkaslar politikasını tanzim ederken Azerbaycanlı nüfusunu, Afganistan ve Pakistan politikasını belirlerken Beluçlar'ı, Irak ve kısmen Türkiye politikasını oluştururken ülkesindeki Araplar'ı ve Kürtler'i gözönünde bulundurduğu değerlendirilmektedir.

Sovyetler'in dağılması ve dünyanın yeni bir politik sisteme (veya sistemsizliğe) yürüyüşü İran açısından tarihî bir evreye denk gelmiştir. Humeyni'nin kısa süre önce ölmüş olması, Irak'la savaşın sona ermiş olması, keza Rusya'nın Afganistan'dan başarısız biçimde çıkışı hep İran'ı birinci dereceden ilgilendiren gelişmelerdir. Sovyetler'in dağılışı İran yönetimini heyecanlandırmış ve Kafkasya-Orta Asya bölgesinde çeşitli siyasî-ekonomik faaliyetlere yönelmesini beraberinde getirmiştir. Ancak İran, bölgede içsel (kültürel farklılıklar, rejim güvenliği endişeleri) ve dışsal (ABD, Batı, Türkiye, Rusya faktörleri) nedenlerle umduğunu bulamamıştır. Bununla birlikte ilişkileri geliştirmek isteyen İran, İKÖ (bugünkü İslâm İşbirliği Teşkilâtı) ve ECO (Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı) gibi çok taraflı zeminlerde bu coğrafyada etkinliğini sürdürmüştür. Ayrıca enerji ve ticaret alanlarında yarışın gerisinde kalmamak adına elinden geleni yapmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımakla birlikte devlet düzeyinde derin bir kuşku ile bunun İran içindeki yansımalarından rahatsızlık duymuş, Karabağ sorununda Ermenistan'ı değişik biçimlerde desteklemekten geri durmamıştır. Dil birliği nedeniyle Tacikistan'a özel önem vermiş, Türkmenistan ile de özellikle Hazar'ın statüsü gibi bölgesel politik konularda tutum birliği geliştirmiştir.

İran'ın silâhlı kuvvetlerinin kapasitesini geliştirmek yönündeki istekliliğinin özellikle İran-Irak savaşının ardından pekiştiğini, 1990'lardan itibaren de İran'ın balistik füzeler ve nükleer teknoloji konusuna özel önem verdiğini söylemek mümkündür. İran silâhlı kuvvetlerinin iki temel unsurdan –Düzenli Ordu ve Devrim Muhafızları'ndan– oluştuğu, bunun yanında rejime bağlı silâhlı paramiliter grupların da (Besic Teşkilâtı) özellikle iç güvenliğin sağlanmasında başvurulabilecek güçler olarak hazır bulundurulduğu görülmüştür. İran Silâhlı

Kuvvetleri'nin bu bölünmüş yapısının, görüş ayrılıkları ve güç mücadelelerine neden olabileceği de bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Ancak her şeye rağmen askerî gücün kontrolünün, rejimin merkezini temsil eden rehberlik makamında toplanmasının, millî güvenlik kurumlarıyla iç ve dış istihbarat birimlerinin bu merkezin riyasetinde hareket ediyor olmasının İran açısından olumsuz olabilecek ihtimalleri sınırladığı anlaşılmaktadır.

İran'ın sahip olduğu silâhların bölgesindeki birçok devlet tarafından bir tehdit algılamasına neden olduğu, bunun da bölgede silâhlanma eğilimlerini artırdığı görülmektedir. Öyle ki, silâhlanma konusunda İran'ın, zamanla komşularının gerisine düşmesi, bu ülkeyi bölgesel politikalarda geleneksel savaş tarzını rafa kaldırıp, alternatif yıpratma ve istikrarsızlaştırma metotlarına yönelmeye itmiştir. İran Silâhlı Kuvvetleri'nin, özellikle Devrim Muhafızları'nın Ortadoğu'daki silâhlı terör gruplarıyla ilişkileri de bu noktada kendini göstermektedir.

İran-Irak Savaşı'ndan sonra bir türlü rayına oturtulamayan İran ekonomisi de ülkenin dış politikasına etki eden bir faktör olarak değerlendirilmektedir. İran'ın ekonomik durumundaki olumsuzlukların; geleneksel olarak sıkıntı yaşadığı bazı bölge ülkeleriyle ilişkilerini gözden geçirmesinde, bu ilişkilerin düzelmesi iradesinin oluşması konusundaki ısrarında etkisi olduğu söylenebilir. İran ekonomisinin petrole bağımlı karakteri, ülke yöneticilerinin petrol dışı ürünlerin üretim ve ihracatını artırma konusunda sürekli bir kaygı taşımalarına neden olmuştur. İran'ın, petrol fiyatlarının belirlenmesinde etkisi olan uluslararası zeminlerde etkinlik sağlama girişimlerini de bu bağlamda görmek gerekir.

1997 seçimlerinden cumhurbaşkanı olarak çıkan ve İran İslâmı'nın gülümseyen yüzü imajıyla tüm dünyanın dikkatini çeken Muhammed Hatemi'nin İran siyasetinde öne çıkmasından epeyce önceki dönemlerde, Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı sırasında da İran dış politikasıyla ilgili "ılımlılaştırma"/"yumuşama" yorumları yapılmış, Rafsancani yönetiminin rejimle temel anlaşmazlıklar içinde olduğu, İran'da yaşanan bir iktidar mücadelesinin mutedil kanadını temsil ettiği, bu nedenle dış politikadaki adımlarının merkezin müdahalelerine, engellemelerine takıldığı ifade edilmiştir.

Rafsancani'nin İran'ın dünyaya açılım imkânlarını aradığı, bu yönde, örneğin, Avrupa ülkeleriyle ticarî ilişkiler geliştirmeye çalıştığı, komşu ülkelerle, Basra Körfezi devletleriyle olumlu bir atmosfer oluşturmaya çalıştığı, SSCB'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan yeni devletlere rejim ihraç etmeyi ekonomik çıkarların arkasında, ikinci planda gördüğü doğrudur. Ancak ilginç olan, bunların Rafsancani döneminde de Hatemi döneminde de yepyeni olgularmış gibi algılanmalarıdır. Oysa bunların yeni olmayacağı açıktır. Dünya siyasetinin, bölgesel dengelerin, ulusal ekonomik menfaatlerin mecbur kıldığı gelişmeler, İran'ın, anayasada belirtilen esaslarla çelişmek pahasına da olsa, çıkarlar temelinde davranmasına yol açmıştır. Aslında bütün bunlar, Şah dönemine kadar uzanan geleneksel nitelikli politikaların işaretleridir.

Bu açılım arayışlarının, İran'ın uyguladığı (özellikle Ortadoğu'da görülen) rejim ihracı ve istikrarsızlaştırma politikalarına "ara" ya da "son" verdiğini söylemek de imkânsızdır. İranlı yöneticiler, Hizbullah, Hamas, İslâmî Cihad gibi örgütleri açıkça desteklediklerini göstermişler, PKK gibi örgütler söz konusu olduğunda ise verdikleri desteği gizlemeyi, kontrolleri dışında gelişen olaylar ve kontrol edilemeyen sınırlar türünden argümanlara başvurmayı tercih etmişlerdir. Buradan hareketle, İran'da "ılımlı" olduğu belirtilen veya açılım arayışı içinde olan yöneticilerin bile bu tür bölgesel politik araçların getireceği faydaları hevesle gözettiği söylenebilir.

Rafsancani, İran'ın Soğuk Savaş döneminin sona erdiği yıllardaki cumhurbaşkanı olmuştur. Onun cumhurbaşkanlığının başlangıcı (1989) Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla aynı sene içinde gerçekleşmiştir. 1990 sonrası şartların Rafsancani tarafından, İran lehine, iyi okunduğu, İran'ın gücü ve kapasitesi ölçüsünde, özellikle Ortadoğu bölgesi dışında, dış politikada yeni tarz açılımlar yapıldığı görülmüştür. İran, Kafkaslar ve Türkistan bölgelerinde işbirliği imkânlarına açık olduğunun ve bu bölgelerde ekonomik ve politik anlamda varolmayı istediğinin işaretini vermiş, eski Doğu Bloku ülkeleriyle ikili ilişkilerini geliştirmiş, Rusya ile kapsamlı stratejik işbirliğinin, ticarî ve teknolojik ilişkilerin kapısını bu dönemde aralamıştır. Kısaca Rafsancani'nin, İran'ı, hızlı gelişmelerin ve değişimlerin yaşandığı, ekonomik hareketliliğin ve bölgesel bütünleşmelerin öne çıktığı, Soğuk Savaş sonrası uluslararası siyasî şartlara uyumlu hale getirmeye çalıştığı belirtilebilir.

Hatemi döneminde ise, Rafsancani'nin ekonomik vurguları, yerini "medeniyetler arası diyalog" vurgusuna bırakmış görünmektedir. Hatemi'nin iktidara geldiği 1997 yılının, küreselleşmenin etkilerinin yoğunlaştığı ve yaygınlaştığı bir dönemi beraberinde getirdiği hatırlandığında, Hatemi'nin İran'ı küreselleşme sürecinden kârlı ya da en az zararla çıkaracak bir politik söylem belirlediği düşünülmektedir. Hatemi'nin "medeniyetler arası diyalog" yaklaşımıyla, İran'ın küreselleşen dünya politikalarında söyleyeceği "önemli" bir söz olduğu hatırlatılmak istenmiş, bir taraftan Batı medeniyetine övgülerle Avrupa ve ABD kamuoylarında puan toplanması mümkün olmuştur. Diğer taraftan da dünya kamuoyunda "İslâm medeniyeti'nin en önemli temsilcisinin İran olduğu" izlenimi uyandırılmak istenmiştir.

Sonuç itibarıyla, Rafsancani dönemi dış politikasına ait birçok özelliğin Hatemi döneminde de sürdürüldüğü görülmüştür. Söylem ya da yöntemler farklılaşabilse de dış politikada Hatemi'nin, Rafsancani'nin açtığı yolda yürüdüğünü söylemek mümkündür. Burada şu sorular akla gelebilir: "İran'da halk, neden Rafsancani'ye göstermediği ilgi ve desteği Hatemi'ye göstermiştir?", "ABD ve Avrupa medyasının, basınının, akademik çevrelerinin Hatemi'ye daha sıcak bakmasının ya da onu farklı ve yeni görmesinin/göstermesinin nedeni nedir?" Her şeyden önce Hatemi'nin zaten değişim beklenti ve istekleri had safhada olan İran vatandaşlarınca son umut olarak algılandığı, vatandaşların değişim talep edebilmek için Hatemi'yi önemli bir

yasal dayanak olarak gördükleri, Rafsancani'nin uygulamalarının vatandaşlar tarafından çok da benimsenmediği; Rafsancani'nin sekiz yıllık Cumhurbaşkanlığı döneminde adeta rejimle özdeşleştiği (bu özdeşleşme, onun kişisel etkinliği ve görevi bırakmasının ardından rejimin önemli kurumlarında elde ettiği mevkilerle perçinlenmiştir) ve Hatemi'ye göre iç politikada merkeze daha yakın durmasının statükoyu çağrıştırmasının halk üzerinde etkili olduğu hatırlanmalıdır.

3. GÜNCEL İÇ DİNAMİKLER: 2009 SEÇİM KRİZİNDEN GÜNÜMÜZE

12 Haziran 2009 Cuma günü, İran İslâm Cumhuriyeti, 10. kez cumhurbaşkanlığı seçimleri için sandık başına gitti. Bu seçimler ve sonrasında yaşanan olaylar, İran'ın "yeni" ve "karşı" bir devrimle yüz yüze olup olmadığı, seçimlere İran Devleti'nin, olaylara ise Batı'nın parmağının karışıp karışmadığı gibi önemli soruları beraberinde getirdi. Bu sorulara doğru cevaplar verebilmek için, İran'da Cumhurbaşkanlığı'nın, genel siyasî-idarî sistemin neresinde olduğunu hatırlamakta yarar bulunmaktadır.

İran'ın siyasî/idarî yapısına tesir eden kurumlara bakıldığında, en üstte "Rehberlik" makamı görülmektedir. Devrimle birlikte hayata geçirilen "Velayet-i Fakih" teorisinin siyasî hayattaki yansıması olan bu makam, 12 imam düşüncesinin bir sonucu olup kayıp imamın yokluğunda Veli-ye Fakih'e onun yetki ve sorumluluğu yükleyen teolojik-ideolojik bir pozisyonudur. Bugünkü anayasal sistemde en üst otorite olup görev ve yetkileri çok fazladır. İran'da sadece siyasî sistemin değil, vakıflar üzerinden ekonominin de büyük ölçüde doğrudan kontrolü bu makamın elindedir. Rehberi, "Meclis-e Hobregan" adlı bir tür din adamları kurulu seçmektedir. Anayasaya göre bu kurulu da halk seçmektedir. Bu kurulun üyeleri din adamlarından oluşmakta ve bunlar başka görevlerde bulunabilmekte, hükümette de yer alabilmektedir. "Şora-ye Nigehban" olarak bilinen ve bir tür Anayasa Mahkemesi işlevi gören bir başka kurulun ise 12 üyesi vardır ve bunların altısını doğrudan Rehber atarken kalan altısı halk tarafından seçilmektedir.

Anayasaya göre Cumhurbaşkanı, Rehber'den sonra en yüksek resmî makamdır. Cumhurbaşkanı dört yılda bir, en fazla iki defa, doğrudan halk tarafından salt çoğunlukla seçilmektedir. İlk turda adayların hiçbiri bu çoğunluğu sağlayamazsa, en çok oy alan iki aday sonraki haftanın Cuma günü yeniden seçime katılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı seçimlerine "Denetim Şurası" nezaret etmektedir. Cumhurbaşkanı, kanunlarla ve anayasayla sınırlı olan yetkilerinde millet, rehber ve İslâmî Şura Meclisi karşısında sorumludur. İran Devleti'nin diğer devletlerle olan sözleşmeleri, muvafakatnâmeleri, anlaşmaları ve milletlerarası birleşmeler ile ilgili antlaşmaları imzalama yetkisi, Millî Şura Meclisi'nin onaylamasından sonra Cumhurbaşkanı veya kanuna uygun olarak belirlenen temsilcisindedir. Cumhurbaşkanı Dışişleri Bakanı'nın tavsiyesiyle büyükelçileri atamakta, devlet nişanları vermektedir. Bakanlar da Cumhurbaşkanı'nca atanmaktadır. Bakanların

uyum ve işbirliğini de Cumhurbaşkanı sağlamaktadır. Görüldüğü gibi sistemin en üst noktası doğrudan halk tarafından seçilmemektedir. Ayrıca bu otorite, halkın seçtiği kişi ve/veya kurul üyeleri üzerinde de adaylıkları denetlemek suretiyle doğrudan yetki sahibidir.

1980-1981 arasındaki iki yılda, İran üç cumhurbaşkanı değiştirmek zorunda kalmıştır. İlk cumhurbaşkanlığı seçimini “devrimci” grupların çoğuna birden hitap eden Ebulhasan Beni Sadr kazanmıştır. Beni Sadr, Meclis kararı ve Humeyni’nin emriyle 1981’de cumhurbaşkanlığı görevinden uzaklaştırılmıştır. Aynı yıl yapılan ikinci cumhurbaşkanlığı seçimlerini Muhammed Ali Recai kazanmış, ancak 30 Ağustos günü Halkın Mücahitleri Örgütü’nün Ulusal Güvenlik Konseyi’ne yaptığı saldırıda hem Başbakan Cevad Bahonar hem de Cumhurbaşkanı Recai ölmüştür. Üçüncü cumhurbaşkanlığı seçimleri bu olay akabinde 20 Ekim’de yapılmış ve bugünkü Rehber Ali Hamaney (o zaman Hüccet-ül İslâm) Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ali Hamaney, 10 Kasım 1981’de Mir Hüseyin Musevî’yi Başbakanlığa atamıştır.

Musevî, 1985’te ikinci kez Başbakanlığa atanarak 1989’a kadar bu görevi yapmıştır. Siyasî ilişkileri bu kadar geriye giden Musevî ile Hamaney arasında bir akrabalık da söz konusu- dur. İkisi de Azerbaycan/Hamene’den Türk kökenlidir. Hamaney’in halası, Musevî’nin ninesidir. Mir Hüseyin Musevî, 1979 Devrim hareketinin başından beri içinde ve önde isimlerinden birisi olmuştur. İran İslâm Cumhuriyeti’nin son Başbakanı’dır. Başbakanlık kurumu, 1989 anayasa değişikliği ile kaldırılana kadar bu görevde kalmıştır. Bu yıllar İran İslâm Cumhuriyeti’nin yerleşmesi ya da konsolidasyonu yıllarıdır. Aynı zamanda bir taraftan Irak’la savaşın, bir taraftan da Halkın Mücahitleri Örgütü ile yoğun bir mücadelenin sürdüğü yıllardır. Diğer bir ifadeyle, bugünkü İran İslâm Cumhuriyeti’nin omurgasının oluşturulduğu dönemdir. Bu yıllarda İran’ı yöneten ekibe baktığımızda, en üstte Rehberlik makamında Humeyni’yi, Cumhurbaşkanlığı’nda Hamaney’i, Meclis Başkanlığı’nda Rafsancani’yi ve Başbakanlık’ta da Mir Hüseyin Musevî’yi görüyoruz. Musevî, bugün reformcuların Cumhurbaşkanı adayı olarak tanınmaktadır. “Reform” kelimesinin günümüz İran’ındaki anlamını bu açıdan değerlendirmekte yarar vardır.

İran etkisinde kalmış siyasî analizlerde, İran tarihinin halk egemenliğinin sağlanması yönünde iki devrim iki de reform hareketi olduğu, devrimlerin 1906 Meşrutiyet Devrimi ve 1979 İslâm Devrimi, reform hareketlerinin ise 1951 Musaddık hareketi ile son dönemdeki reform hareketi olduğu iddia edilmektedir. Bu analizin güçlü dayanaklara sahip olduğunu söylemek çok mümkün değildir. 1906 ve 1979’u devrim olarak kabul etmek doğru, ancak birbirlerine benzetmek yanlıştır. Musaddık hareketini ise bir reform olarak görmek yanlış, bugünkü reform hareketiyle benzeştirmek bir diğer yanlıştır. Musaddık hareketi ekonomi ve dış politika ağırlıklı bir harekettir. Başarılı olmuş, darbeye başarısızlaştırılmış, sonuçları 1979’u belirlemiştir. Bugünkü hareket ise sosyal ve ideolojik özelliklere sahiptir.

Devrimin ilk yıllarından itibaren içeride ideolojik tartışma, yönetici gruplar ve genel anlamda İslâmî Cumhuriyet tarafını seçenler arasında da bitmemiştir. Bu tartışmalar 1980'lerin ikinci yarısında hızlanmıştır. Devrimin gerçekleştiği 1979 yılında kurulan Cumhur-i İslâmî Partisi'nin Rafsancani ve Hamaney'in girişimleriyle (ulema arasında ikilik yarattığı gerekçesiyle) 1987'de kapatılmasının Humeyni yanlılarının arasındaki bölünmeyi ortadan kaldırmadığı belirtilmektedir. Came-ye Ruhaniyet-i Mübariz (Militan/Mücadeleci Din Adamları Topluluğu) adındaki temel yapıda 1988'de "solkanat" olarak anılan radikal ulemanın, Humeyni'nin de kişisel isteğiyle bir rakip karşı tarafının oluşturulduğu ifade edilmektedir. Mecme-yi Ruhaniyun-u Mübariz (Militan/Mücadeleci Din Adamları Birliği) olarak adlandırılan bu yeni din adamları örgütünün bugünkü siyaset sahnesinin de temeli olduğu, sağ ve sol kanatların bu temelde olduğu söylenebilir.

Bugün, İran'da resmî olarak tüzel kişilik sahibi, seçimlere kendi adlarına katılan, parlamentoda resmen temsil edilen siyasî partiler bulunmamaktadır. Ancak bu, birbirinden (az ya da çok) farklı düşünen siyasî grupların olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim, kökleri devrim sürecine ve devrimin ilk yıllarına dayanan siyasî ayrışmalar ve görüş farklılıkları, zaman içinde hatlarını belirginleştirerek siyasî odaklar halini almışlardır. Modern siyasî parti sistemlerinin bulunduğu rejimlerdeki resmî kurumsallaşmaların olmadığı bu siyasî yapı, bu bakımdan karmaşık ve geçişken bir zemini ortaya çıkarmıştır. 2009 seçimlerinin adaylarından bir diğeri olan Mehdi Kerrubî, 1989'da Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı olması nedeniyle yapılan Meclis Başkanlığı seçimlerini kazanmıştır. Aslında, "reformculuk" olarak adlandırılan siyasî süreci ve eğilimi Kerrubî ile ifade etmek daha doğru olacaktır. Mehdi Kerrubî, rejimin sınırlarını endişelendiren reform düşüncelerinin Ruhaniyun grubunun altında gelişmesine en önemli katkıyı yapmıştır. Kerrubî, Humeynizmi desteklemekte, ancak Nigehban Şurası'na fikren karşı çıkmaktadır. Bundandır ki, 1992 Meclis seçimlerinde milletvekili adaylığı Şora-ye Nigehban (Anayasayı Koruma Şurası) tarafından reddedilmiştir. Yapılan seçimlerde Meclis çoğunluğu muhafazakârlarca kazanılınca farklı sesler üzerindeki baskılar da artmıştır. 1996'da Mehdi Kerrubî, Mecme-yi Ruhaniyun-u Mübariz'in yeniden faaliyete geçtiğini ve Mir Hüseyin Musevî'yi 1997 seçimleri için Cumhurbaşkanlığına aday gösterdiklerini açıklamıştır. Ancak Musevî, adaylığı kabul etmeyince yerine Hatemi aday gösterilmiştir.

Böylece, 1997'de Hatemi'nin seçildiği cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar gelişecek ve reformcu olarak nitelenecek hareket hız kazanacaktır. Rafsancani 1993'te tekrar seçilip 4 yıl görev yaptıktan sonra, eski Kültür Bakanı Muhammed Hatemi, geniş bir halk desteğini arkasında bularak 1997'de büyük ümitlerle Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Dikkatlerden uzak tutulmaması gereken ve sadece İran'dan kaynaklanmayan dönem özelliklerini hatırlamakta yarar vardır:

- ❖ 1990'lar, hem İran-Irak Savaşı'nın hem de Soğuk Savaş döneminin yeni bittiği yıllardır.

- ❖ Sovyetler Birliği dağılmış, dünyadaki ideolojik tartışmalar yeni bir safhaya girmiştir.
- ❖ Sovyetler'in dağılması ve etnik çatışmalar, Afganistan iç savaşı ve Balkanlar'daki gelişmeler, klâsik Arap-İsrail uyuşmazlığına ilgiyi gölgeleyecek kadar geniş yankı ve hareketliliğe sebep olmuştur.
- ❖ Irak'la savaşın ekonomik ve sosyal yaraları İran'da toplumun her kesiminde, gençlerde ve siyasetin genelinde derin izler bırakmıştır.
- ❖ 1990'lara gelindiğinde İran'ın savaş sırasında millî motivasyonu ve bölgesel desteği edinmek üzere körüklediği dış politika söylemi, içerideki yönetimi de şekillendirmiş, teokratik devlet aynı zamanda totaliter kimliği ile de öne çıkmıştır.
- ❖ 1990'larla beraber, modernizm tartışmaları yeniden yoğunlaşmış, postmodernite sorgulamaları, aslında bu haliyle modernitenin bir ürünü olan "siyasî İslâm"ın İran'daki iktidar versiyonu da bu sorgulamalardan etkilenmiştir.

İslâm Cumhuriyeti, başlangıç yıllarında, Humeynist olmayan grupların tasfiye sürecini dışarıda tutarsak, siyasî anlamda üç büyük toplumsal muhalefet krizi yaşamıştır. Bunlardan birincisi, 1998'de başlayan ve Hatemi hareketinin rüzgârıyla alevlenmiş olan krizdir. Bu süreçte yaşananları kısaca hatırlamakta yarar vardır:

- ❖ (1998) Ensar-ı Hizbullah'ın, aralarında İran Özgürlük Hareketi lideri İbrahim Yezdi'nin de bulunduğu gösterici kalabalığa saldırması.
- ❖ (1998) Reformcu olarak bilinen Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbasçi'nin yolsuzluk suçlamasıyla tutuklanması.
- ❖ (1998) Ensar-ı Hizbullah'ın Hatemi taraftarları öğrencilere saldırması.
- ❖ (1999) Reformcu olarak bilinen Hüccet-ül İslâm Muhsin Kediver'in hapis cezasına çarptırılması.
- ❖ (1999) Hatemi'yi destekleyen Selâm gazetesinin kapatılması.
- ❖ (1999) 8-14 Temmuz arasındaki gösteri ve çatışmalar, 1979'dan sonraki en büyük kitlesel çatışmalar ve tam sayısı bilinmeyen miktarda öğrenci öldürülmesi. Binlerce kişinin gözaltına alınması.
- ❖ (2000) Hatemi'nin istihbarat danışmanı Said Haccaryan'ın motosikletli bir Besiç militanınca vurularak felç edilmesi.
- ❖ (2000) Reformcu görüşleriyle bilinen gazeteci-yazar Ekber Genci'nin tutuklanması.

İran İslâm Cumhuriyeti tarihi açısından ikinci kırılma eşiği diyebileceğimiz eşik bu kez etnik-millî karakterli olmuştur. 12 Mayıs 2006 tarihinde "İran" adlı İran gazetesinin ekinde yayınlanan ve Azerbaycan Türkçesi ve Türkleri üzerinden Türkçe'ye ve Türklüğe hakaret içeren, karikatürlerin ortak amacı olan "güldürme" amacına hizmet eden hiçbir yönü bulunmayan hakaret çizgileri, İran'a, bir aylık

süren bir depreme mâl olmuştur. Artçı sarsıntıları uzun süren bu sosyal deprem silinmeyecek izler de bırakmıştır. Karikatürde, Farsça konuşan haylaz bir Fars çocuğun karşısına Azerbaycan Türkçesi konuşan bir hamamböceği oturtulmuş ve Fars çocuğa “Türkler’in hamamböcekleri olduğu, dillerinin anlaşılmadığı, ülkelerini seviyorlarsa İranlıların tuvaletleri yerine bahçelerini kullanıp bu böcekleri açlıktan öldürmeleri gerektiği” sözleri söylenmiştir.

İran’da 20 Mayıs’tan itibaren başlayan protesto eylemlerinin boyutları hızla gelişmiş ve genişlemiştir. Tebriz merkez olmayı sürdürse de Türk öfkesi Kum’dan Mahabad’a, Gülistan’dan Tahran’a uzanmıştır. Olaylarda Erdebil, Meşkin, Merend, Sulduz gibi şehirlerde saatler süren çatışmalar yaşanmış ve onlarca insan hayatını kaybetmiştir. Azerbaycanlı göstericiler neredeyse her şehirdeki gösterilerinde aynı sloganları seslendirmişlerdir: Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar şunlar olmuştur: “Haray Haray Men Türkem!” (İşitin, Koşun, Yetişin! Ben Türküm), “Bakı-Tebriz-Ankara; Farşlar Hara biz Hara” (Bakü-Tebriz-Ankara; Farşlar Nere Biz Nere?), “And Olsun Settar Han’a; Tehran Gerek Odlana” (Settar Han’a And Olsun ki Tehran Yakılmalıdır), “Azerbaycan Oyakdı, Öz Diline Dayakdı” (Azerbaycan Uyanıktır, Kendi Diline Sahip Çıkmaktadır).

Bu çok önemli olayda yüze yakın insan ölmüştür. Bunların içinde Besiç ya da polis unsuru birkaç kişinin olduğu da ifade edilmektedir. Ancak ne Batı basını ne de Türkiye basını bu konu üzerinde yeterince durmuştur. Burada, siyasetin medya üzerindeki kontrolü devreye girmiştir. ABD İran’daki beklentisi Azerbaycanlı/Türk merkezli bir muhalefet hareketi olmadığı için, Türkiye İran’ın istikrarını yitirmesi ve bunun Türkiye’ye yansımalarından endişelendiği için, İran da zaten bu işin tam olarak karşısında olduğu için Mayıs 2006 olaylarını yeterince yansıtmamıştır. Ölü ve yaralı sayısı itibarıyla bu olayların 2009 seçim krizinde yaşanan olaylardan geri kalır hiçbir yanı yoktur. Buna özellikle dikkat etmek gerekir.

İran’ın 10. cumhurbaşkanlığı seçimi, oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar, 2009 yazındaki olayları İran İslâm Cumhuriyeti’nin bir diğer kritik eşiği haline getirmiştir. Seçime resmî olarak 476 cumhurbaşkanlığı adaylığı başvurusu yapılmıştır. Bunlardan aday olma ihtimali gerçek anlamda bulunan, bu noktada beklenti doğuran üçünün adaylığı reddedilmiştir.

Reddedilen bu aday adaylarından biri bayan milletvekili Refet Bayat (Türk kökenli), birisi Tebriz milletvekili Ekber Elemî (Türk kökenli), diğeri de milletvekili ve hukuk profesörü Kasım Şule Saidî’dir. Seçimlere katılmasına izin verilen adaylar ise görevdeki Ahmedinejad, Mir Hüseyin Musevî, Mehdi Kerruî ve Muhsin Rızaî olmuştur. Adaylar kampanyalarında ekonomi, kadın, nükleer enerji, dış politika gibi farklı vurgular kullanmıştır. Ancak toplumun en çok ilgi gösterdiği konular ekonomi ve özgürlük meseleleri olmuştur. Seçimlere iki hafta kadar kala adaylardan Musevî ve Ahmedinejad’ın öne çıktığı herkesçe kabul edilmiştir. Yapılan anket çalışmalarında iki adaydan biri önde görünmüştür. Kerrubî, büyük ölçüde bir önceki seçimdeki başarılı mağlubiyeti nedeniyle (yüzde 17,5 civarında

oy aldı), Muhsin Rızaî ise rejimin askerî/istihbarî çekirdeği ile özdeşleşen görüntüsü nedeniyle yarışta geride kalmışlardır.

İki türlü seçim sistemine göre ilk turda yüzde 50'yi geçen seçimin galibi olmaktadır. Seçimler, aynı gün sayılarak galibin yüzde 63 ile Ahmedinejad olduğu ilân edilmiştir. Bu noktada Ahmedinejad'ın 2005 yılında nasıl seçildiğini hatırlamak konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır: Ahmedinejad, ilk turda Rafsancani'yi geçememiş, ikinci turda tepki oylarını almış ve Cumhurbaşkanı olmuştu. Her şeye rağmen Ahmedinejad, 2005 seçimlerinde sürpriz bir başarı elde etmişti. Rafsancani isminin yıpranmışlığı ve sandığa gitmeyen İranlılar, Ahmedinejad'a yaramıştı. Bununla birlikte, Ahmedinejad'ın aldığı oyların bir kısmının herhangi bir türde değişim isteyenlerin oylarını içerdiği de unutulmamalıdır.

2009 seçimlerinin sonuçlarına ilişkin olarak dünyanın her yerinde bir tartışma ve görüş ayrılığı yaşandı. Seçimler hileli miydi değil miydi? Ahmedinejad'ın ilk turda yüzde 63 oy almasına dünyanın neresinde, kim inanırsa inansın, İranlılar'ın büyük kısmı inanmamıştır. Öncelikle bu bir göstergedir. Bir önceki seçimde yüzde 18'e yakın oy almış ve bu seçime kadar iktidarda ya da muhalefette yıpranmamış Kerrubî'nin oyunun yüzde 1'i bile bulmaması inandırıcı gelmemiştir. Seçim sürecindeki gösteri, miting, kalabalık görüntüleri, sonuçlarla örtüşmemektedir. Seçimlerden kısa süre önce, İran halkı arasında seçimi Musevî'nin kazanacağı ancak oy kayıtlarının tahrif edilerek yazılacağı önceden ifade edilmiştir. Seçimlerden önce çıkan dedikodular nedeniyle, Devrim Muhafızları bir bildiriyle potansiyel muhalefeti uyarmış, tehdit etmiştir.

Muhafazakar Muhsin Rızaî'nin oyları resmî televizyon kanalında sabah 9.47'de 633.000, öğlen 13.53'te 587.000 olarak gösterilmiştir. İçişleri Bakanlığı'nın Musevî'nin seçimden 1. sırada çıktığını belirten mektubu haber konusu olmuş, yönetim yalanlasa da bu açıklama tatmin edici bulunmamıştır. Aynı günün akşamında seçim sonuçlarına itiraz eden kitleler gösterilere ve eylemlere başlamışlardır. Dünya basını konuya büyük ilgi gösterirken Türkiye'de basın gösterilerin küçük çaplı olduğu ön kabulüyle hareket etmiştir. Ne zaman ki dünya basını konu üzerinde ısrarla durmuştur, ondan sonra bizim basınıımız da İran haberlerine ağırlık vermeye başlamıştır.

Gösterilerin ilk birkaç gününde rejim, göstericileri hıyanet ya da Batı ile işbirliği gibi suçlarla suçlamaktan çekinmiş, ancak ilerleyen günlerde bu klâsik jargonu kullanmıştır. Rejim, özellikle İngiltere ve ABD kışkırtmasına vurguda bulunup BBC'yi suçlamıştır. Batı basınının konuya büyük ilgi gösterdiği doğrudur ancak sokağa çıkanların Batı ajanlığıyla suçlanması haksızlıktır. İran'da ne Batı için ölecek ne de Batı'ya inanarak sokağa çıkacak bu kadar geniş kitleler yoktur. Bu yorumlar, İran siyasî yapısında yaşanan kırılma ve değişimleri gözardı etmektedir. Bununla birlikte, Batı'da İran'da içeriden yaşanacak bir köklü dönüşümün 2009 seçimlerinin kıvılcımı ile hallolmasını isteyecek çok çevre olduğu da sır değildir.

2009 seçimleri sonrasında geniş kitleler sokaklara Musevî için değil geleceklerine dair taşıdıkları ümitte çıkmışlardır. Çoğu İranlı'ya göre, rejim İran'ı taşıma ve temsil etme yeteneğinden yoksun kalmış, inandırıcılığını yitirmiştir. Ortadoğu'ya dair 30 senedir yapılan rejim propagandası, pek çok İranlı için motive edici olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte, rejim içi güç mücadelesinde tarafların toplumsal memnuniyetsizlikleri kullanmaları sık rastlanan bir durumdur. Burada en önemli boyut, rejim içindeki mücadelenin sınırlarının genişlemesi, rejimin bu genişliği massedecek bir esneme yerine sert çekirdeğe tutunması durumudur.

Batı dışarıdan, basınla, bu işin içindedir. Burada kullanılan bir yer varsa, orası da Batı basınıdır. Batı göstericileri değil, göstericiler Batı basınıni kullanmışlardır. Tıpkı Musevî'yi kullandıkları gibi... İran'da Ahmedinejad'ın kazandığının ilân edilmesine en çok İsrail'in sevindiği, acil ve "ben size demiştim" içerikli beyanlarla ortadadır. Obama yönetimi, ABD içindeki bazı İranlı ve İran dışı çevrelerin tepkilerine kadar neredeyse bir hafta boyunca "olayları sadece izlediklerini ve İran halkının kendi geleceğine kendisinin karar vermesini istediklerini belirterek" sessiz kalmıştır.

4. GÜNCEL DIŞ DİNAMİKLER: EN ZOR YILLAR

27

ABD'nin 2001'den itibaren Afganistan'da başlayıp Irak'la devam eden, sonra Arap Baharı sürecinde Libya müdahalesi ile yeni bir boyut kazanan müdahaleleri, İran'ın içeride ve dışarıda çeşitli sıkıntılarla karşılaştığı bir konjonktürde yaşanmıştır ve yaşanmaya devam etmektedir. Konunun bir boyutunu İran'ın nükleer programı etrafındaki tartışmalar oluşturmaktadır. Ancak işin arka planında İran içindeki sistemsel kriz, bölge ülkelerinin bir kısmının İran'ın bölge gücü olmasından duydukları endişe, bölgedeki yönetim değişiklikleri gibi temel meseleler bulunmaktadır. Bu bakımdan İran-Irak Savaşı yıllarında dahi olmadığı kadar sıkıntılı bir siyasî atmosferin varolduğunu iddia etmek mümkündür. İran halihazırda bölgedeki etki araçlarını kontrol altında tutmaya devam etse de, bu kontrol ciddî bir tehdit altındadır. İçerideki noksanlarını yakın çevresindeki gizli ve açık faaliyetleri ile destekleyen bir diplomatik geleneğe sahip olan Tahran için 21. yüzyıl, fırsatlardan çok riskleri barındırmaktadır.

4.1. Genel Görünüm

Obama, göreve gelirken ve hatta gelmeden önce İran'a el uzatmış, İran ise bu konuda ayak sürümüştür. Çünkü İran rejiminin, ABD ile ilişkilerini geliştirmesi içerideki geniş kitlelere yönelik açılım için iyi bir başlangıç olsa da, Ortadoğu'daki İran politikasının temelsizleşmesi riski nedeniyle kârlı olmayacaktır. Bu nedenle ABD ve İsrail'le İran'ın çatışmacı tutumu "Obama figürüne" rağmen sürmüştür ve hâlen sürmektedir. Ancak Tahran, temelli bir uzlaşmaya yaklaşmamakla beraber, zaman zaman ABD ile temas kurup muhabatını umutlu kılmayı da sürdürmüştür.

Suriye'nin son iç savaşa sürüklenene kadar ABD'ye verdiği sıcak mesajlar bu açıdan oldukça düşündürücüdür. Suriye'nin bir anda karmaşa ve kaosa sürüklenmesi, Arap Baharı'nın genel atmosferine çok büyük zarar vermiş ve konuyu İslâm dünyası içinde pek çok görüş ayrılıklarının temel sebebi haline getirmiştir. Bu bakımdan 2009-2011 arasında Suriye-ABD-İran üçgenindeki gelişmelerin iyi değerlendirilmesi gerekmektedir.

İran içeride görece zayıf, yakın çevresindeki etno-dinsel bariyer nedeniyle çevresinde görece güçlü orta boy bir jeopolitik bölge aktörüdür. İçerideki sorunlarla mücadele edebilmek için, dışarıda somut ve inanılır bir düşman yaratılması İran'da her zaman güç sahiplerinin işine gelmiştir.

İran'ın doğu yakasını meşgul eden Afganistan ve Pakistan meseleleri, bugün ABD'nin temel dış politika konularından biri halindedir. Bölgenin 21. yüzyıldaki Amerikan stratejisinin temel endişesi olan Çin'e yakınlığı bu önemi daha da artırmaktadır. Afganistan'daki olayların sıklet merkezi, ülkenin batı ve kuzeyinden, doğu ve kuzeyine kaymakta, bu da olayları daha çok Pakistan'la ilgili hâle getirmektedir. İran ise Taliban tehlikesini içerideki propaganda için kullanma imkânından uzaklaşmıştır. Irak'ta ABD'nin çekilmesi Irak içinde işgalle beraber sisteme giren güçlü Şiî çoğunluk için yeni fırsatlar doğurmuştur.

ABD, İran'ın -mevcut haliyle- Irak işlerinde en az düzeyde etki sahibi olmasını istemekte, Türkiye'nin Irak politikasını da bundan dolayı değiştirmeye çalışmaktadır. İran, paradoksal biçimde ABD bölgeden tamamen çekildikten sonra Irak içindeki etkisinin azaldığını görebilir. Öte yandan Türkiye, Irak konusunda ABD politikaları ile mümkün olan en yüksek uyumu göstermiş olsa, "Kürt sorunu" ve PKK terörünü birbirine tam anlamıyla karıştırmış ve hatta bunu Türkiye'nin genel bir anayasal-toplumsal meselesi düzeyine yükseltmek pahasına işler yapmış olsa da Irak merkezli terör hareketlerinden özellikle 2012 yılında çok büyük zarar görmüştür.

Türkiye aynı dönemde, Suriye krizi ve Arap Baharı nedeniyle bölgedeki İran merkezli eksenle (İran-Suriye-Irak Şiîleri) ciddî bir uzlaşmazlığa ve siyasî çatışmaya girmiştir. Bunun Türkiye'nin muhatap olduğu teröre yeni bir ivme kazandırdığı görülmüştür. Zira, Esad yönetiminin Türkiye'nin köprüleri tamamen attığını anlamasından sonra PKK'nın Suriye kolu ile resmî bir mutabakata vardığı, İran'ın da PKK'nın İran kolu PJAK'la küllenen ilişkisini yeniden harlandığı değerlendirilmektedir.

4.2. Afganistan'la İlişkiler

İran, Afganistan denkleminde dış bölgesel faktörlerin en etkililerinden biridir. Dari Farsça'sının Afganistan'da en yaygın ortak dil ve iki resmî dilden biri (Peştunca ile birlikte) olması, 1857'ye kadar Herat bölgesinin İran'a ait olması, Afganistan içindeki Şiî nüfusun İran'a duyduğu yakınlık ve iç savaş döneminde Tahran'ın muhtelif iç kuvvetleri desteklemiş olması öncelikli nedenlerdir. İran 1979-1989

Sovyet işgali döneminde resmî olarak SSCB'nin çekilmesi politikasını izlemiş, çekilme sonrasında ise Peştun olmayan gruplarla işbirliği yapmıştır. Bu noktada İran'ın ABD müttefikleri Pakistan ve onun Suudî Arabistan bağlantısından duyduğu rahatsızlığı gözönünde tutmak gerekir. Farsça konuşan Afgan Tacikleri İran için bir diğer öncelikli endişe kaynağıdır.

1998 yılında, o zaman ülkede kontrolü ele geçiren Taliban'la gerilen ilişkiler iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. 11 Eylül 2001 sonrasındaki ABD işgali ve Taliban'ın hakimiyetinin sona ermesi sonrasında Tahran yönetimi Karzaî yönetimi ile yakın ilişkiler kurmuş ve ülkedeki yeniden yapılanmayı teşvik etmiştir.

İran'ın bu tutumu ABD tarafından da memnuniyetle karşılanmış, Afganistan konusu diplomatik ilişkileri sıfır mesabesindeki Tahran ve Washington için bir görüşme zemimini oluşturmuştur. Bu durum, İran-ABD ilişkilerinde bir "taktik işbirliği" olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte, 2002 yılında ABD Başkanı Bush'un İran'ı "şer eksenli" içinde ilân etmesi, İran'ın bu zemini sorgulamasını ve ilişkilerin yeniden bulutlanmasını beraberinde getirmiştir. Zira 2003 yılında ABD'nin Irak işgaline başlamasıyla, bir sonraki hedefin İran olacağı, Afganistan ve Irak işgallerinin İran'ı paranteze aldığı algılaması yaygınlaşmıştır. Afganistan politikasında İran için dört temel hedef olduğu belirtilebilir:

1. Diğer kuvvetlerle irtibatı kesmeksizin Karzai hükümetiyle işbirliğini sürdürmek,
2. Nüfuz sahası oluşturmak maksadıyla Afganistan'ın yeniden yapılanmasında yer almak,
3. ABD ile doğrudan karşı karşıya gelmeksizin, Kabil yönetimini mümkün olduğu kadar ABD'nin uzağında tutmak,
4. İran'a narkotik akışını azaltmak veya kontrol etmek.

İran'ın Afganistan'la ilişkilerinde temel sorun noktaları ise şöyle sıralanabilir:

1. Karzaî'yi destekleyip onu orada tutan ABD öncülüğündeki yabancı askerî güçlerin ülkeden çekilmesi çağrısında bulunmuş olması,
2. İran'dan Afganistan'a, oradan daha doğuya doğru uzanacak bir boru hattının inşa edilmemesi,
3. Karzaî'nin Peştunlaştırma/Peştunculuk politikası izlediğini düşünmesi,
4. İran'ın 1,5 milyon Afgan mülteciye ev sahipliği yapıyor olması,
5. Afganistan narkotik hareketinin İran'da uyuşturucu kullanımının yaygınlaşmasına yol açmış olması.

4.3. Irak'ın İran Açısından Anlamı

İran'ın Şiîlik eksenli politikasını uyguladığı en eski alan Irak'tır. Esasen Irak ve İran arasında mezhep bağlantılı ilişkilerin çok eski ve karmaşık olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Bilindiği üzere, Şiîliğin ilk merkezi, günümüzdeki Necef ve Orta Irak'taki Kûfe ve Bağdat yakınlarındaki Medain olmuştur. Şiîlik'teki on iki imamdan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin dâhil altısının türbeleri Irak'ın kutsal kentleri olan Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samarra'da bulunur. Yine hatırlanacağı üzere, İran'ın Şiîleşmesi sürecinde de Irak ve Lübnan'dan getirilen Şiî âlimler etkili olmuştur.

Türk-soylu bir hanedan olan Safevîler, 16. yüzyıl başlarında Kerbelâ'nın resmî bir ziyaret yeri olmasını sağlamışlardır.

Yüzyıllar boyunca farklı idareler altında olan gerek İran gerekse Irak Şîîleri'nin irtibatı ve karşılıklı etkileşimi hiç bitmemiştir. Zaman içerisinde Şîîliğin merkezi olma özelliği, Necef'ten Kum'a, Kum'dan Necef'e değişmiş; ancak, Şîîlik merkezli bir politik bakış açısı asla değişmemiştir. Yine unutulmamalıdır ki, Şîî Iraklılar'ın Irak İslâm Hareketi, İran İslâm Cumhuriyeti'nden 20 yıl önce ortaya çıkmıştır. Iraklı Şîîler'in dinî liderlerinin adlarının İsfahanî, Şirazî, Yazdî, Kummî, Hoyî veya günümüzdeki gibi "Sistanî" olması İran ve Irak arasındaki dinî durumu çok güzel ifade etmektedir. Bu isimlerdeki yer adları İran'daki çeşitli şehirlerin adıdır ve bu kişilerin memleket kökenine işaret eder. Mesela Ayetullah Hoyî'nin memleketi Hoy, Türkiye sınırının hemen doğusunda bir güney Azerbaycan şehrinin, Sistanî'nin memleketi Sistan ise İran'ın Pakistan sınırındaki eyaletin adıdır. Yani bu insanlar İran'ın Şîî Arapları da değil, Arapça'yı ana dilleri gibi konuşan İranlılar'dır. Saddam dönemi de dâhil olmak üzere İran'la Irak Şîîleri arasındaki irtibat, karşılıklı iletişim ve etkileşim hiçbir zaman tamamen kopmamıştır.

Irak'ta Amerikan güçlerinin Bağdat'ı düşürmesinden beri koalisyon güçleri ağırlıklı olarak Iraklı Sünnîler'in ve Irak'a dışarıdan sızmış az sayıda cihadçının direnişiyle yüz yüze kalmıştır. İntihar saldırıları ve diğer saldırılar, yüzlerce koalisyon askerinin, çoğu Şîî olan binlerce de Iraklı'nın ölümüne neden olmuştur. Bununla birlikte, Mukteda Es-Sadr ve onun Mehdi ordusundaki takipçileri dışında Irak Şîîleri mevcut zemine pragmatik yaklaşmaktadırlar. Iraklı Şîî liderlerin çoğu, ne Irak'taki ABD varlığına ne de Saddam rejiminin yıkılışına muhalefet etmiştir. Aslında Şîîler'in çoğu, Ocak 2005'te yapılacak ilk seçimlerde elde edilecek çoğunluğu hedefleyerek bu konuda büyük bir dikkat gösterip bir iç savaşa girmemeyi seçmiştir. İran ise, Kerbelâ, Necef, Bağdat gibi şehirlerde içlerinde İranlı ziyaretçilerin de bulunduğu yüzlerce Şîî'nin öldürülmesiyle sonuçlanan bombalamalara rağmen, Iraklı Şîîler'e bu tutumlarını sürdürmelerini tavsiye etmiştir. Irak Şîîleri ile İran arasında tarihî, dinî ve kültürel bağlar olduğu daha önce yukarıda ifade edilmiştir.. Şîî Araplar'ın Ortadoğu'daki Sünnî Arap çoğunlukla yaşadığı tarihî mücadelenin bu bağa etkileri kısa sürede azalacak türden değildir. Irak Şîîleri, Saddam'ın öncelikli düşmanları ve kurbanları olmuşlardır. İran-İrak Savaşı bu olguyu daha da güçlendirmiş, Baas yönetiminden kaçan pek çok Iraklı, İran'a sığınmıştır. Sonuç olarak pek çok Iraklı Şîî liderin İran'la çok derin ilişkileri, bağlantıları vardır.

4.4. İran'ın Suriye Yaklaşımını Anlamak

İran'ın Suriye ile ilişkileri oldukça eskilere dayanmaktadır. Bu ilişkiler 1979'dan öncesine, Şah dönemine kadar gitmektedir. İki kutuplu yapı düşünüldüğünde 79 devriminin, Suriye'yi İran'la ilişkiler bakımından ideolojik anlamda rahatlatan bir unsur olduğu belirtilmelidir. Ancak ilişkiler asıl ivmesini İran-İrak Savaşı'nda

kazanmıştır. Irak'la savaş (1980-1988) İran'ın Sünnî Arap Dünyası'na karşı ideolojik düşmanlığına stratejik bir gerekçe sağlamıştır. Irak, Alevî çoğunluklu rejimiyle öne çıkan Suriye dışındaki tüm Arap devletlerinin yanı sıra Batı'nın da desteğini kazandığı için, Tahran, "Arap Cephesi"ni by-pass etmeye yönelik olarak, muhafazakâr Arap devletlerinin meşruiyetinin altını oymak ve Körfez'de temel oyuncu olmak için, Şîf kartını Lübnan'da Hizbullah'la, Irak'ta İslâm Devrimi Yüksek Konseyi ile ve Suriye'de Alevî/Nusayrî yönetim vasıtasıyla oynamıştır.

Suriye'nin İran'la ilişkileri, bölgesel güç dengesi bakımından kendisine imkânlar kazandırmakla kalmamakta, aynı zamanda Suriye'nin Arap-İsrail uyuşmazlığı konusunda bölgenin Sünnî Arapları'nın sempatisini ve desteğini kazanmasını da sağlamaktadır. İran ve Suriye stratejik çıkarlar için rejim konusunu tamamıyla görmezden gelebilmişlerdir. İran, bu yönde potansiyeli olmasına rağmen, Suriye'ye rejim ihracı çabasında olmamıştır. Başta Humeyni olmak üzere, İran'ın devrimci idarecileri, meselâ Saddam'ın laik rejiminin batıllığından her gün bahsederken, benzer durumdaki Suriye'yi asla eleştirmemişlerdir. Bütün bunlar, İran'ın, devrimci retoriğine rağmen faydacı politika takip etme geleneğini göstermektedir.

Suriye'nin bölge politikası bakımından İsrail'in hayatî bir yeri bulunmaktadır. Suriye, İsrail'den tarihî tehdit algılamakta, bölgesel çıkarlarının tamamını da İsrail tehdidi altında görmektedir. Bunun haklı gerekçeleri de mevcuttur. Suriye'yi son krize kadar birarada tutmuş olan bir olgu olarak Arap milliyetçiliği de, İsrail karşıtlığından beslenmekteydi.

İran dış politikası bakımından da İsrail merkezî önemdedir. İran İslâm Cumhuriyeti, İsrail'i resmî anlamda düşman olarak görmektedir. İsrail rejimine yönelik faaliyetler reddedilmemektedir. "Siyonist rejim"ın yıkılması, hatta "haritadan kazınması" yönündeki ifadeler Cumhurbaşkanlığı seviyesinden beyan edilmiştir. Doğrudan taraf olmadığı halde, Arap-İsrail uyuşmazlığında en aktif aktörlerden birisi İran'dır. Bu, İran'a bölgesel ve küresel anlamda araçlar sağlamaktadır. İran, İsrail'i doğrudan karşısına almak istemeyen halk ve yönetimlerin destek ve sempatisini kazanabilmektedir.

Bu uzun vadeli çıkar örtüşmesi, Suriye ve İran'ı birbirine yaklaştırmıştır. Bugün, İsrail'de, neredeyse bütün çevrelerde aynı düzeyde rahatsızlık yaratan ortak politik sorun, Suriye'nin Lübnan Hizbullah'ına olan desteği ve Suriye'nin İran'la olan ilişkileridir. Hizbullah Güney Lübnan'da İsrail'e yönelik etkili eylemler gerçekleştirebilmektedir. Ancak Arap-İsrail barışının İran-Suriye ilişkilerine ve Lübnan Hizbullah'ının gücüne nasıl yansıtacağı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Kimi yorumlara göre ABD'nin Arap-İsrail barışını tesis etmesi, İran-Suriye-Hizbullah hattında kırılmaya yol açacaktır. İki ülke arasında pek çok alanda işbirliği vardır. Bush ABD'sinin "şer eksenî" politikası kaynağından çıkan tehditler sonrasında İran'la Suriye'nin bir ortak cephe oluşturma konusunda anlaştıkları 2005 yılında açıkça dünya medyasına ilân edilmiştir. Bu noktada, Suriye-İran

ilişkileri açısından belirleyici konumda bulunan Lübnan'a bakmak da hayati önemdedir.

Lübnan altı önemli etno-dinsel alt grubu barındırmaktadır. Bunlardan üçü Hristiyan üçü de Müslüman'dır. Hristiyanlar; Marunîler, Rum-Ortodokslar ve Rum-Katolikler'dir. Müslümanlar ise Sünnîler, Şîiler ve Dürzîler'dir. Lübnan'daki siyasî düzen bu gruplar ve büyük ölçüde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki güç paylaşımına bağlı olarak sürdürülmüştür. Lübnan Suriye bakımından Suriye'nin tarihî coğrafyasının bir parçası olarak görülmektedir. Günümüz Suriye'sinde de, Lübnan, ileriden savunmanın ve stratejik derinliğin adı olarak algılanmaktadır. Lübnan'da Suriye, Pan-Arap retoriğine rağmen Arap olmayanlarla ve Hristiyanlar'la da ittifak halinde hareket edebilmiştir.

İsrail'in 1982 işgalinden itibaren Lübnan'daki militan Şîi faaliyetleri artmıştır. Hizbullah'ın Lübnan ve Suriye hükümetleriyle ilişkileri bu dönemde her iki ülke açısından önemli boyuta ulaşmıştır. Hizbullah, başlangıçta Humeynici ideolojisiyle Lübnan'da bir İslâmî yönetim kurma hedefiyle hareket etmiştir. Suriye ise Emel örgütü aracılığıyla Hizbullah'ı zapt etmeye çalışmıştır. Ancak Hizbullah açısından asıl imkân Taif yapılanması döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Hizbullah Sagger anti-tank füzeleriyle Katyuşa roketleri dâhil önemli miktarda silâh edinmesine müsaade edilen tek örgüttü. Suriye'nin Hizbullah'a desteği iki önemli ayağa oturmaktaydı. Birincisi Suriye'nin İran'la ittifakıydı. Bu, aynı zamanda, Suriye'nin Grand stratejisine de uygundu. Rafsancani'yle Hafız Esad arasında 1991'de gerçekleşen görüşmeler, Hizbullah'ın doğu Bekaa ve güneydeki konumunu güçlendirdi. İkincisi, Hizbullah, Suriye'yle İsrail arasındaki büyük oyunda Suriye'nin İsrail'e baskı kurma araçlarından biri olarak önemli bir rol oynamasını sağladı.

Hizbullah'ın 1990'da İsrail'e yönelik etkili saldırılarının sayısı 19 iken, bunun 1991'de 52'ye, 1993'te 158'e, 1994'te 187'ye ve 1995'te 344'e çıktığı görülmektedir. Bu süreçte İsrail kuvvetlerinin Lübnanlı sivillere büyük zarar veren "Gazap Üzümleri" gibi operasyonlarında da Hizbullah'a karşı mücadele gerekçesini kullanması, Hizbullah'ın Lübnan genelindeki desteğini artırmıştır. 1997'ye kadar Lübnan'da Hizbullah saldırıları sonucu ölen İsrail askerlerinin sayısı yılda 25 kişi civarındayken, 1997'de bu sayı 100'ü aşmıştır. 1997 yılı İsrail'in güney Lübnan'daki varlığı bakımından dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren İsrail içinde güney Lübnan'dan çekilme seçeneği konuşulur hale gelmiştir. Bütün bu tartışmalarda İran'ın önemli bir yeri vardır. İsrail'e göre asıl mesele İran'dı ve Suriye'nin barış yapması İran'ın politikasının sonu olacaktı. Nihayet 1998'de İsrail çekilmeye hazır olduğunu açıklamış, İsrail'in fiilen çekilmesi ise iki yıl almış ve Lübnan'dan Mayıs 2000'de tamamen çekilmiştir. Çekilme sonrasında bölgedeki denge tamamen Hizbullah lehine değişmiş ve bölge Hizbullah'ın kontrolü altına girmiştir. Bu aynı zamanda Tahran açısından da önemli bir kazanım olmuştur.

İran, Hizbullah politikasını, Ortadoğu politikasının merkezi olarak değerlendirmektedir. İran'ın, Lübnan Hizbullah'ından, ideolojik katılık ve İslâmî devrimcilik değil; siyasî esneklik, Lübnan sistemiyle bütünleşme, bu sistemde güçlü olma ve halk sempatisini yitirmeme gibi beklentileri vardır. Ancak bu sistematik içinde Şiî kontrolü taviz verilecek son noktadır. İran açısından Hizbullah konusunda temel belirleyici, yöneticilerinin Tahran'a, Kum'a, Necef'e olan saygılarını yitirmemeleridir. Bu merkezlere saygı ve bağlılık duyan, ancak İslâmî devrimci olmayan bir kişinin İran-Hizbullah anlayışından kabul görmesinde hiçbir sakınca yoktur. Hizbullah'ın Lübnan'daki faaliyetlerinin sadece askerî-politik faaliyetler olmadığı, sosyal faaliyetlerin de çok yoğun ve başarılı olduğu bildirilmektedir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde İran'ın katkısı herkesçe bilinmektedir. İran başta kitle iletişim araçları, eğitim, sağlık konuları olmak üzere, bu coğrafyada Hizbullah üzerinden muazzam paralar harcamaktadır. İran'ın bu destekleri, İran içerisinde zaman zaman politik tartışmaların konusu da olabilmektedir. Kimi muhalif çevreler, rejimin, halkın kıt imkânlarını Arap teröristlere savurmakta olduğu iddiasını kullanmaktadır.

Mayıs 2002'de ABD Dışişleri Bakanlığı, İran'ı terörizme en aktif desteği sağlayan devlet ilân etmiştir. Burada özellikle Arap-İsrail uyuşmazlığı coğrafyasına dikkat çekilmektedir. 2002 başında gerçekleşen Karine-A olayı bu bakımdan önemlidir. Hatırlanacağı üzere, Ocak 2002'de Kızıldeniz'de, Karine-A isimli gemi İsrail komandoları tarafından durdurulmuştur. İsrail ve ABD'li istihbarat kaynakları, bu geminin Filistin yönetimine silâh taşıdığı ve operasyonu Hizbullah'la İmad Muğniye adlı meşhur militanın birlikte gerçekleştirdiklerini rapor etmiştir. İran'ın Basra Körfezi'ndeki Kiş adasından çıkan bu 50 ton civarındaki silâh ve mühimmatın Filistin'e gittiği, Arafat'ın Bush'a yazdığı ve sorumluluğu kabul ettiği mektupla ortaya çıkmıştır.

İsrail birliklerinin Mayıs 2000'de Güney Lübnan'dan çekilmesiyle, İran'ın, stratejisini ilerlettiği, desteğini artık kendi ayakları üzerinde durabilecek olan Hizbullah'tan Filistin hattına taşıdığı yorumları yapılmıştır. Bu yolla İran, Filistin yönetimi üzerinde nüfuz elde edecek ve İsrail karşısındaki konumunu güçlendirecektir. İran, Haziran 2002'de aralarında Hamas, İslâmî Cihad, Hizbullah ve FHKC'nin de bulunduğu Filistinli örgütleri Tahran'da biraraya getirmiş ve bu örgütlerin temsilcileri, burada silâhlı mücadeleye devam etme ve İsrail'le müzakereleri reddetme kararı almışlardır.

Suriye, 2004 Eylül'ü itibarıyla BM Güvenlik Konseyi'nin Lübnan'daki askerlerini çekmesini içeren karar tasarısını uygulamaya ve Lübnan'daki 17 bine yakın askerinin 3 bin kadarını sınıra çekmeye başlamıştır. Birliklerin büyük kısmının Suriye'deki Bekaa Vadisi'ne geçeceği belirtilmiş ve Lübnan Devlet Başkanı Emil Lahud, mevzi değiştirmenin iç savaşı bitiren Taif Anlaşması'na uygun yapıldığını, ek olarak tam geri çekilmenin ancak İsrail'in Arap topraklarındaki işgalini bitirmesiyle mümkün olacağını duyurmuştur. Ancak neticede, Hariri suikastından

sonra Suriye Lübnan'dan tamamen çekilmiştir. Ancak 2006 yılında yaşanan Lübnan-İsrail savaşı, bölge denkleminde yeni bir merhale oluşturmuştur. Bu savaşta her ne kadar İsrail ordusu hedeflere ulaşıldığını açıkladıysa da, Hizbullah'ın Lübnan'daki siyasî ve askerî gücünün tescili ile İsrail Savunma Kuvvetleri'ne zarar verebilirliği tarihe not düşülmüştür. Bugün ise Suriye'deki bunalım nedeniyle Lübnan yeni bir dönemin eşiğindedir. Güney başta olmak üzere, Lübnan'da kontrolü büyük ölçüde elinde bulunduran Hasan Nasrallah idaresindeki Hizbullah, krizde Esad yönetiminin yanında olduğunu açıkça ilân etmiştir.

4.5. Türkiye-İran İlişkileri

Türkiye ve İran ilişkileri tarihî ve jeopolitik anlamda rekabetle izah edilebilir. 1639'dan beri değişmediği gerçeğinden hareketle sıkça işaret edilen sınır, bu iki bölge gücü arasındaki rekabeti de temsil etmiştir. İki gücün Kafkasya ve Ortadoğu'daki nüfuz mücadelesi, daha yakın zamanlarda başka faktörlerle eklemlenmiştir.

Türkiye'nin Sünnî çoğunluklu nüfusa, İran'ın ise Şiî çoğunluklu nüfusa sahip olması önemli bir faktör ise de, iki ülke bu meseleyi gölgede bırakan siyasî dönüşümleri yaşamıştır. 1979'dan sonra İran, bir İslâm cumhuriyeti olmak iddiasıyla bölgedeki ülkelerin tamamında muhtemel bir "rejim ihracı" kaynağı olarak algılanmış, Türkiye ise gerek NATO ittifakı ve Batılı uluslararası kuruluşlara üyeliği nedeniyle gerekse laik devlet yapısı nedeniyle Tahran tarafından potansiyel bir tehdit kaynağı, hatta bazen "öteki" olarak algılanmıştır. Bununla birlikte her iki ülke, ilişkileri derin biçimde yaralayacak krizlerden ve karşı karşıya gelmelerden dikkatle kaçınmıştır.

Türkiye, İran-Irak Savaşı'nda savaşın her iki tarafıyla ilişkilerini sürdürmüş ve ticaretini geliştirmiş ender ülkelerdendir. Türkiye'de 12 Eylül askerî yönetiminin olduğu yıllarda bile İran ile ticaret önemli düzeyde artmış, 1983 itibarıyla İran'la ticaret Türkiye'nin o dönemki birinci ticari partneri olan Almanya'yı bile geride bırakmıştı. Savaşın sona ilişkiler ideolojik nedenlerle daha olumsuz bir mecraya girdi. İran, Türkiye'nin iç politika meselelerine o güne kadar olmadığı ölçüde ilgi göstermeye ve çeşitli İslâmcı gruplarla temasa geçmeye başladı. 1980'li yıllarda artan PKK terörüne karşı net bir tutum takınmayıp adeta Türkiye'nin istikrarsız bir durumda kalmasını sağlamaya çalıştı.

1990'lı yıllarda da bu tutum sürdü. Türkiye'de meydana gelen bazı siyasî cinayetlerde İran'a ait izler ortaya çıkarken, İran'ın Türkiye sınırına yakın bölgelerindeki PKK eylemlerinin sayısında ciddi bir artış meydana geldi. Bir dönem Urumiye şehrinin batısında PKK kamp ve lojistik merkezleri olduğu belirtildi. İran bu iddiaları yalanlasa da, Tahran'ın Ankara'nın laik yapısı ve Batı ile ilişkilerinden rahatsızlık duyduğu, keza Azerbaycan Türkleri'nin Türkiye sempatisini İran bütünlüğü açısından tehdit olarak gördüğü bir sır değildir.

2002 yılında MNP-MSP-RP geleneğinin içinden gelen, fakat liderinin “gömlek değiştirdik” şeklinde formüle ettiği bir vizyonla ortaya çıkan AKP’nin Türkiye’de iktidara gelmesinden sonra bu partinin İslâm ülkeleri ile ilişkiler konusunda izleyeceği politika merak konusu olmuştur. AKP’nin dış politikadaki ilk yılları AB ağırlıklı bir söylemle geçmiştir. Bu süreçte yapılan yasal değişiklikler ve atılan siyasî adımlar AB’nin istek ve yönlendirmeleriyle büyük bir örtüşme göstermiştir. Bunun yanında “komşularla sıfır sorun” biçiminde ifade edilen perspektifle, komşu ülkelerle mevcut sorunları görmezden gelmek ve başta ekonomik saha olmak üzere çeşitli alanlarda işbirliğini artırmak yoluna gidilmiştir. Bu yolda, Suriye en dikkat çekici örnek olmuştur. Her ne kadar 1998 Adana Mutabakatı ve Öcalan’ın Şam’dan çıkışından itibaren Türkiye-Suriye ilişkileri hızla düzelmeye başlamışsa da bu, 2002’den itibaren ivmesini artırmıştır.

İran konusunda ise esasen yeni bir durumun var olup olmadığı tartışılabilir. Mevcut ikili ilişkilerin olumlu seyrini koruduğu, Türkiye-Suriye ilişkilerindeki iyileşmenin de buna müspet etkide bulunduğu belirtilebilir. İran, ilişkilerdeki iyi atmosferin etkisi ile PKK ve Türkiye’deki siyasî Kürtçülük faaliyetleri ile ilişkilerini gözden geçirdi. Irak’ın kuzeyinde ABD desteği ile bir “Kürdistan” yaratılması, önceki yıllarda bu konuyu kendisinden çok Türkiye için bir tehdit olarak gören Tahran’ı telâşlandırdı. Bu nedenle Ankara-Tahran ilişkilerinde PKK ve İran kolu PJAK konusunda bir mutabakata varıldı. Bu uzlaşmanın ne boyutta uygulandığı tam olarak bilinmemekle birlikte, İran güvenlik güçlerinin 2010’a doğru örgüte çeşitli operasyonlarla önemli kayıplar verdirdiği görülmüştür.

Türkiye’nin Davos zirvesindeki “one minute” olayı ve müteakip “Mavi Marmara” saldırısı sonrasında İsrail ile ilişkilerindeki gerileme, İran tarafından düşük profilde desteklenmiş, ancak içeride “Türkiye’nin yıllar sonra İran’ın çizgisine geldiği” biçiminde propaganda edilmiştir. Bununla birlikte İran elitlerinin Türkiye’nin bir tür rol çalma hevesinde olduğunu ve bölgesel önderlik konusunda Tahran’ın elini zayıflattığını düşündükleri bir sır değildir.

Türkiye-İran ilişkilerinde yakın zamana kadar öncelikli bir faktör olmayan İran’ın nükleer programı, 2010 yılında gündeme oturmuştur. Türkiye, İran’ın Batı tarafından sıkıştırılmasına neden olan nükleer programının “barışçıl amaçlarına” inandığını en üst seviyeden birkaç defa ilân etmiş ve Brezilya ile birlikte, “takas anlaşması” olarak bilinen bir girişime öncülük etmiştir. Girişim, İran’ın tehlikeli bulunan uranyum zenginleştirme faaliyetinin “tehlikesizleştirilmesi” için önemli bir fırsat olmakla beraber, ABD’nin itirazı nedeniyle BM düzleminde uygulanma kabiliyeti bulmamıştır. Zira, bu takas anlaşması ile eş zamanlı olarak BM Güvenlik Konseyi’nde gündeme gelen İran’a karşı yeni yaptırımları öngören tasarı Türkiye’nin olumsuz oyuna rağmen kabul edilmiştir.

İran, Türkiye’nin önemli dış ticaret ortaklarından biri olmaya devam etmektedir. Türkiye’nin gaz ithalatının yaklaşık %20’si İran’dan gerçekleşmektedir. ECO (Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı), Türkiye-İran ilişkilerinin en sorunsuz

uluslararası/bölgesel zemini olmayı sürdürmektedir. Ancak iki ülke arasında Suriye krizi nedeniyle gerçekten önemli sorunlar doğmuştur.

Türkiye'nin Suriye'deki muhalif hareketin sokak gösterilerine Esad yönetimi tarafından müdahale edilmesinden sonra tutumunu giderek sertleştirmesi ve pek çok faktörü gözardı ederek Şam ile köprüleri tamamen atması sonrasında, İran'ın Türkiye politikası da değişmeye başlamıştır. Yüksek düzeyli asker ve din adamlarının doğrudan Türkiye'yi hedef alan açıklamaları, Türkiye'nin yaşadığı terör sorununun coğrafyasında İran'a doğru bir yoğunlaşma (Hakkari ili ve çevresinde), 2012 Bağlantısızlar Grubu Zirvesi'nin bahane gösterilerek 1964'ten beri vize uygulanmayan Türkiye'ye vize zorunluluğu getirilmesi bu dönemin çok kritik gelişmeleri olarak kaydedilmiştir. Ankara'nın Irak'ta Şiî Başbakan Malikî'yle uzaklaşıp Barzani ve eski Cumhurbaşkanı Yardımcısı Sünnî Arap Tarık El Haşimî ile yakınlaşması, bir tür mezhep eksenini olarak yorumlanıp ilişkileri daha da bulanık bir havaya sokmuştur.

5. MİLLİYETLER MESELESİ VE İRAN TÜRKLERİ

İran tarihî süreç içinde Şiîlik ve İranlılık kimliği etrafında milletleşmiş kabul edilir. Ancak İran, çeşitli milletlerin biraraya geldiği bir topluma sahip olması dolayısıyla kimi yazarlarca “çok etnili (multi-ethnic) bir imparatorluk” olarak değerlendirilir. Ülkenin en büyük iki kitlesi Farsça ve Türkçe konuşan topluluklardır. Bu iki topluluk, İran tarihinde yönetici konumunda bulunmuş iki milleti temsil eder. Bazı özgün nitelikleri nedeniyle “farklı” kabul edilen Hazar Denizi sahilinde yaşayan “Gilek ve Mazenderani” toplumları dilsel açıdan Farsça'ya ve milliyet bakımından da Farslar'a dahil edilebilirler.

İran Kürtleri, Türkiye-İran sınırından ince bir hatla başlayıp aşağı indikçe kalınlaşan bir şerit halinde mevcut “Kürdistan” eyaletinde yoğunlaşan bölgede yaşamaktadırlar. Kürt nüfusu bulunan 4 bölge ülkesi içinde nüfusun ülke toplam nüfusuna oranı açısından en geride olan İran Kürtleri'dir. İran'da Kürtler, Batı Azerbaycan ve kısmen de Kürdistan eyaletinde Azerbaycan Türkleri ile aynı coğrafyayı paylaşmaktadırlar. Geneli Şafiî olan Kürtlerin Şiî olanları kendilerini Kermanşahî (Kirmanşahlı) olarak tanımlamakta ve Kürtlüğü kabul etmemektedirler. Hatta Şah Abbas döneminde Kirmanşah'tan Türkmenistan sınırına doğru götürülmüş olan Kürtler de mevcut olup bunlar herhangi bir Kürtlük şuurundan ziyade İranlılık şuuruna sahiptirler. Uluslararası istatistiklerin bir kısmında da Kirmanşahlılar Kürt sayılmamaktadır.

İran Arapları, ülkenin Kuveyt-Irak sınırına yakın bölgesindeki meşhur petrol şehri Abadan ve az kuzeydeki Ahvaz'da yoğunlaşmakla beraber, Hürmüz Boğazı'na kadar Basra Körfezi kıyısı boyunca uzanan bir çizgide yaşamaktadırlar. İran

Arapları'nın çoğu Şîî olmakla beraber, İran'ın tarih yazımı ve milliyet algısındaki anti-Arap söylemle Şîîliği sorgulama özellikle elitlerde son yıllarda gelişmiştir.

İran, önemli miktarda Beluç toplumunu da barındırmaktadır. Beluç dili, Hint-Avrupa dil ailesinin İranî kolundan sayılmaktadır. Beluç dili Farsça ile pek çok ortaklıklara sahiptir. Ancak Beluçça'nın günümüz Farsça'sından çok Pehlevî, Avesta ve Med dönemlerinin eski Farsça'sına benzediği ifade edilmektedir. Beluçça'nın muhtelif şiveleri varsa da dilciler Beluç dilini "Batı Beluççası" (Batı Pakistan, İran, Arap Emirlikleri ve Türkmenistan'da konuşulan) ve "Doğu Beluççası" (Doğu Pakistan'da konuşulan) olarak iki şive esasında sınıflandırmaktadırlar. Beluçlar, İran, Pakistan ve Afganistan'da yaşamaktadırlar. İran'da "Sistan ve Belucistan" adında bir eyalet mevcuttur. Sayılarının 1,5 milyon olduğu tahmin edilen Beluçlar Sünnî olup Pakistan'daki akrabaları ile yakınlık içindedirler. Gelişmişlik düzeyi bölgede oldukça düşüktür ve aşiret yapısı güçlü biçimde varlığını sürdürmektedir.

Türkler'in en büyük kitlesi ülke genelinde yaşamakla beraber mevcut Erdebil, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan, Kazvin, Tahran, Merkezi, Hemedan eyaletlerinde yaşayan Azerbaycan Türkleri'dir. Azerbaycan Türkleri hem kendilerini "Türk" olarak adlandırmaktadırlar hem de onlara Farmlar ve diğer etnikler de "Tork /Türk" demektedirler. Ancak bu kitlenin dışında, Afganistan-Türkmenistan sınırından Mazenderan'a kadar uzanan bir çizgide Türkmensahra Türkmenleri ile yine Horasan eyaleti içinde Horasan Türkleri Bulunmaktadır. Yine, Fars eyaletinde, Şiraz çevresinden Basra körfezi kıyılarına kadar uzanan bölgede Kaşkayî Türkleri göçebe ve yarı göçebe ağırlıklı olarak yaşamaktadır. Kaşkayiler, Türk toplumlarının mukim olarak ve Türklüklerini muhafaza ederek en güneyde mevcudiyet sürdüren kitlesidir.

İran'daki etnik grupların veya milliyetlerin nüfusları ile ilgili olarak elde bulunan verilerin sağlığı kuşkuludur. Nüfus sayımlarında etnik soru sorulmamakta, veriler bazı araştırmalara dayalı olarak değerlendirilmektedir. Güncel Batı kaynaklarında, Farmlar'ın nüfusunun ülkenin yarısı civarında olduğu, diğer etnik grupların toplamının ise diğer yarıdan ya biraz daha az ya da biraz daha çok olduğu belirtilmektedir. Yine Batılı her kaynakta, Azerbaycan Türkleri ikinci büyük etnik grup olarak bildirilmektedir. Bunları, Kürtler, Araplar, Beluçlar, Lorlar, Türkmenler takip etmektedir.

Ancak başta Azerbaycanlılar olmak üzere İran Türkleri'nin nüfusu konusunda muhtelif tahminler vardır. BM İnsan Hakları Özel Temsilcisi Copithorne'un 2002 yılında hazırladığı raporunda Azerbaycan Türkleri'nin, 12 milyonu ülkenin kuzeybatısında olmak üzere 30 milyon nüfusa sahip olduklarının tahmin edildiği belirtilmektedir. Bu rakam İran'daki Türk milliyetçisi hareketin bir kısmının iddialarıyla da örtüşmektedir. Hatta, Türkmenler ve diğer Türk dilli toplumlarla birlikte, İran Türkleri'nin ülkede azınlık değil çoğunluk olduğu iddiası da yabana atılmamalıdır.

İran'daki milliyetler içinde Azerbaycan Türkleri'nin yeri oldukça farklıdır. Diğer etniklerde olmayan en önemli özellik ülkenin tarihini adeta yazmış bir kimliği temsil etmeleridir. İran coğrafyasında kurulmuş devletlerin kurucuları, sivil ve asker yöneticileri, ancak hepsinden önemlisi halkı olmuşlardır. Geleneksel olarak kendilerini İran'ın azınlığı olarak görmemişler, hakimi olarak görmüşlerdir. 1925'ten itibaren Pehlevî devriyle Fars merkezli ulus inşası Azerbaycan Türkleri'nin talihini değiştirmiştir. Buna rağmen ülkedeki Türkler'de azınlık hissine dayalı yaygın bir bağımsız millî fikir olmamıştır. Daha önce değinilen 1945 Azerbaycan Demokrat Hükümeti'ni istisnâ bir çıkış olarak görmek mümkündür. 1979 Devrimi'ne katkıda bulunmuş, İran-Irak Savaşı'nda ön saflarda yer almışlardır. Ülkenin mevcut Rehber'i Ayetullah Hamaney'den, eski Başbakan Mir Hüseyin Musevî'ye, Devrim Muhafızları'nın eski-yeni yöneticilerinden sanat, spor, fikir hayatının önde gelen simalarına kadar her yerde İran Türkleri'ni görmek mümkündür. Bununla birlikte, 1979 Devrimi İran devlet geleneğinin devamlılığını da vurgulayacak biçimde Azerbaycan ve Türklüğü İran'da geride tutma politikasını sürdürmüştür. Anayasal haklar dahi rejim tarafından uygulanmamış, Azerbaycan Türkleri'nin önemli din adamı olan ve Türklük şuurunu ifade etmiş olan Şeriatmedarî sistem dışına atılmıştır. İran'da sadece hakim gruplar ve elitler içinde değil, muhalif gruplar içinde de Azerbaycan Türkleri yer almış ve hatta yönetici pozisyonlarda olmuşlardır.

1989 yılında Sovyet Azerbaycan'ında yükselen milliyetçi hareket, konjonktürel olarak Karabağ ve Ermenistan'daki Türk karşıtı eylemlere, Halk Cephesi'nin de yükselişine denk gelmiştir. Bu olaylar İran Türkleri'nde de merak ve heyecan uyandırmıştır. 31 Aralık 1989'da Aras nehrinin iki yakasındaki gösterici grupların tel örgüleri kesip kucaklaşması, hâlen Azerbaycan Türkleri tarafından bir dayanışma günü olarak kutlanmaktadır. Savaş başladıktan sonra İran Türkleri Tahran'ın siyasetini dikkatle izlemişlerdir. Ermenistan'ı açıkça karşısına almayan tutumu nedeniyle kendi devletlerini sorgulamaya başlamışlardır. Karabağ'ın işgali ve İran'ın Moskova-Erivan-Tahran ekseninde siyaset takip etmesi kesinlikle Tebriz tarafından unutulmamıştır. İran Türkleri, Filistin'den Lübnan'a, Afrika'dan Lâtin Amerika'ya kadar pek çok yerde el altından taraf tutmasına ve kaynak ayırmasına alışık oldukları devletlerinin kendi soydaşlarına gösterdiği ilgisizliği önemsemişlerdir.

1990'ların ikinci yarısından itibaren, İran Türkleri'nde millî şuur, Azerbaycan sevgisi, hak talepleri giderek artmıştır. GAMOH hareketinin ortaya çıkış süreci bu bakımdan önemlidir. Tebriz'den milletvekili seçildiği halde mazbatası verilmeyen Mahmudeli (Mahmut Ali) Çöhregani'nin şahsında birleşen hareket giderek kitleselleşmiştir. Çöhregani'nin sıkıntılı siyasî tecrübesi, üç defa hapsedilmiş ve işkence görmüş olması, devamlı olarak takip edilmesi İran dışına çıkmasını beraberinde getirmiştir. Türkiye ve çeşitli Avrupa ülkelerinde bir süre faaliyet sürdürmüşse de, İran'ın baskıları onun son çare olarak ABD'ye gitmesine yol

açmıştır. Bugün, bütün bir hareketin liderliği mevkiinde olmasa da Çöhregani, tarihî gelişim sürecinde İran Türkleri'nde milliyetçilik fikrinin gelişimi açısından toparlayıcı bir rol oynamıştır.

İran Türkleri 2000'li yıllarda, Türkiye'deki Erciyes Zafer Kurultayları'nı hatırlatan Babek Kalesi Yürüyüşleri'ni başlatmıştır. Bu yürüyüşler çok büyük ilgi görünce rejimin sınırlamalarına ve engellemelerine maruz kalmıştır. 2006 yılı ise, İran'da Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği hareketi açısından dönüm noktası niteliğindedir. O yıl yaşanan karikatür krizinde milyonlar sokaklara dökülmüş ve ilk defa bu kadar net ve yüksek sesle hak taleplerini dile getirmiştir. Çatışmaların yaşandığı gösterilerde onlarca insan hayatını kaybetmiştir. 2006 olaylarından sonra, her yıl, olayların yıldönümleri, "anadili günleri", Urumiye Gölü'ndeki çevre felâketi gibi muhtelif konular etrafında yılda birkaç kez Türk milliyetçisi hareketin çıkış yaptığı, sesini duyurduğu görülmüştür. Özellikle Urumiye Gölü'nün kuruması ve buna yönelik idarî tedbir alınmaması meselesi etrafında ciddî bir hareketlenme olmuş, kitlesel gösteriler düzenlenmiş, gerek İran içinde gerekse İran dışında Azerbaycan ve Türklük temalı protestolar gerçekleştirilmiştir.

İran'da Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin son yıllardaki çıkış yolu ise Tebriz'in "Traktör Sazi" adlı birinci lig futbol takımı olmuştur. Bu takımın maçları tam bir görsel şölene ve millî kimlik ifadesine dönüşmektedir. Kullanılan semboller, atılan sloganlar ve gösterilen tepkiler, futbol fanatizminden çok bir millî kimlik haykırışı niteliğindedir. İran Türkleri ve özellikle Azerbaycan hareketi, internet dünyasında da oldukça aktif ve etkili bir dayanışma içindedir. İnternet dünyasındaki bu hareketlilik Azerbaycan ve Türkiye'den de sosyal düzeyde ilgiyle takip edilmektedir. Gençlik ağırlıklı bu ilgi giderek toplumun bütününe yayılmaktadır. Bu süreç, eğer İran'da bir tür Türk-Fars ayrışmasını beraberinde getirirse, bu, tarihî seyir içinde görülmedik bir ters akışı başlatabilir.

SONUÇ

İran, küresel ve bölgesel ölçekte önemli bir ülkedir. Nüfusu, yeraltı zenginlikleri, jeopolitiği, rejiminin ve hükümetinin niteliği, devlet deneyimi, askerî kapasitesi ve hazırlık derecesi gibi pek çok güç unsuru bakımından bu önem sabittir. İran; Ortadoğu, Kafkasya, Orta Asya alt sistemlerinden etki alan ve bunları etkileyen bir jeopolitiğe sahiptir. Bu bölgeler güncel uluslararası ilişkiler açısından hareketli ve Avrasya'nın geleceği açısından belirleyici önemi haizdir.

ABD'nin 21. yüzyılda hegemonyasını sürdürmek amacıyla Ortadoğu'daki işleri mümkün olduğu kadar "sürdürülebilir" kılmak ve Asya'dan yükselen Çin faktörünün önünü almak, Çin ve Rusya arasında bir ittifakın kurulmasına engel olmak, Avrupa'nın Transatlantik bağlamdan kopmasına izin vermemek gibi öncelikler belirlediği ifade edilebilir.

Tüm bu öncelikler, İran'ın geleceği ile de yakından ilgilidir. İran, Ortadoğu'nun özellikle Doğu Akdeniz'den Afganistan içlerine kadar kısmındaki gelişmeleri etkileme kapasitesine sahiptir. Bu etki, İran'ın 1980'lerden itibaren geliştirdiği Lübnan Hizbullahı-Hamas-Suriye-Irak Şiîleri ekseninden beslenmektedir. Bu hatta zaman zaman değişiklikler olmuşsa da ana mecraı Tahran tarafından özenle geliştirilmiştir. İran bu hat sayesinde Ortadoğu ve İslâm Dünyası'na yönelik söylemi için gerçek bir zemin bulmuş, bölgesel güç olma düşüncesinin somut tecrübelerini bu hatta temin etmiştir.

ABD'nin 1991'den bu yana izlediği politika İran'ın bir bölge gücü olmak yolunda önünü açmıştır. Birinci Körfez Savaşı ile Saddam'ın ülkedeki otoritesinin orta kısımını sınırlandırılması, 2001 Afganistan müdahalesi ile Taliban'ın ortadan kaldırılması, 2003 Irak müdahalesi ve Saddam'ın devrilmesi-yakalanması-idamı bu anlamda en belirleyici göstergelerdir.

İran bu gelişmeleri haklı çıkmış olmak gururuyla yorumlamış, ortaya çıkan fırsatları (Afganistan'da yeniden inşaaya dahil olmak, etnik-dinî yakınlarla sahip çıkmak, Irak Şiîleri'nin ülkedeki siyasî konumunu güçlendirmek, özellikle yıllarca İran'da üslenmiş bulunan Irak İslâm Devrimi Yüksek Konseyi gibi yapıları teşhiz etmek, vb.) değerlendirmiştir. Bir taraftan da ABD tarafından askerî mânâda kuşatılmak istendiğini düşünerek askerî tedbirler almış, söylemini sert tutmaya özen göstermiştir. Lâkin iki dönem süren Bush iktidarında da, Obama'nın ilk döneminde de, üzerinde spekülasyonun çok yapıldığı İran müdahalesi gerçekleşmemiştir.

2006 yılından başlamak üzere, ABD, İran'ın nükleer programını BM düzeyinde gündeme getirerek Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı ile eşgüdüm halinde bir baskı politikasına başlamıştır. Aynı yıldan itibaren İran'a dozu giderek artan yaptırımlar gündeme gelmiştir. İran, çoğu ekonomi-politik analistine göre büyük bir kriz içindedir. 2006, 2007, 2008 ve 2010 yılında ABD'nin girişimiyle alınan BM Güvenlik Konseyi'nin yaptırım kararlarının tarihlerine bakıldığında, ABD'nin İran politikasında liderleri (Bush-Obama) aşan bir uzlaşma olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Yaptırımların İran ekonomisine etkileri başlangıçta bir soru işareti idiyse de an itibarıyla bundan hiçbir kuşku kalmamıştır.

İran, nükleer enerji faaliyetini barışçıl amaçlarla geliştirdiğini ve nükleer silâhların Velayet-i Fakih makamının fetvası ile "haram" ilân edildiğini, bu çerçevede İran'ı artık bu nedenle suçlamanın kötü niyetten ibaret sayılacağını açıklamaktadır. Türkiye de en üst düzeyde (söylem olarak) bu tutuma inandığını belirtmektedir.

Ancak uzmanlar, İran'ın nükleer silâh yapmakta olduğunun değilse de "nükleer silâh yapma kapasitesine erişmek" isteğinde ve yolunda olduğunun altını çizmeye devam etmektedirler. Türkiye'nin Brezilya ile giriştiği arabuluculuk ve sonuçta ortaya çıkan takas anlaşmasına ABD'nin ve genel olarak Batı'nın onay vermemesi bir gerçekliği ortaya çıkarmıştır. Batı'nın öncelikli düşüncesi nükleer İran'ın

sunacağı tehdit değil, İran'da rejim değişikliğidir. Ancak bu, İran'ın nükleer silâh kapasitesine ulaşma arzusu olmadığı anlamına gelmemektedir. İran'ın nükleer programını silâh kapasitesine ulaştırması durumunda tehdidi en çok algıladığı ve yeryüzünden silinmek riski ile karşı karşıya olduğu belirtilen İsrail'e odaklanan tartışmalar ise, aslında jeopolitik olarak İran'ın asıl rakibi durumunda olan Türkiye gibi ülkelerin durumunu perdelemektedir. Zira bir nükleer bölgesel güç olmak, İran'ın bütün yeraltı zenginliklerine rağmen elde etmeye hiç muvaffak olamadığı "Türkiye karşısında jeopolitik üstünlük" hedefine kısa yoldan varış imkânı sağlayacaktır. Dahası, nükleer bombanın -olursa- İsrail gibi küçük bir memlekete düşmesinin Gazze ve Şeria'yı, dahası Şif yoğunluğu ile bilinen Lübnan'ı nasıl tahribatın dışında tutacağı cevaplanmamış bir sorudur.

ABD ise, kelimenin tam anlamıyla nükleer tartışmanın İran'da bir türlü gerçekleşmeyen "regime change"i (rejim değişikliğini) beraberinde getireceğine inanmaktadır. Tahran kapalı çarşı esnafının İran tarihindeki sosyal ve siyasî değişimlerdeki rolü üzerine bugünlerde çokça yazılıp çizilmesini de bu bağlamda okumak gerekir.

AB'nin Transatlantik ittifakın temel önceliklerini yeniden hatırlayıp ABD'nin İran politikasına destek vermesinin son aşaması, yaptırımlara en ağır biçimde katılmaya dönük son kararı olmuştur. İran'da yaşanan devalüasyon, mağazaların mal stoklaması, fiyatlardaki ani tırmanış muhakkaktır ki enerji kaynaklarına pazar bulamamakla yakından irtibatlı sonuçlardır.

Tunus'ta bir gencin kendini yakmasıyla başlayan ateşin yayılması; Mısır, Yemen, Bahreyn, Libya ve Suriye'yi sarması Ortadoğu'da çok boyutlu değişimlerin önünü açmıştır. Bu hareketlerin neden bu zaman diliminde başladığı ve Batı'nın bu gelişmeleri neden bu kadar iştiaqla desteklediği, üzerinde durulması gereken bir husustur. Ancak toplumsal tepkilerin ve beklentilerin geldiği seviye, ekonomik dengesizlikler, geleneksel İslâmî muhalefet gibi unsurlar da mutlaka değerlendirilmelidir. Türkiye ve İran, bölgesel jeopolitik rekabetleri herkesin malumu olan iki devlettir. Her ne kadar Türkiye'nin laik yapısı İran'ın anayasal düzeyde belirlenmiş devrim ihracı politikası ile çatışsa da, fiilen İran'ın Ortadoğu'daki politik araçları ile Türkiye'nin yakın döneme kadar izlediği politikanın araçları fazla çatışmıyordu. Ancak Ortadoğu'ya ilgisi artan Türkiye'nin Hamas'ı kabulü (sadece ziyaretler bağlamında değil resmî ve çok samimî düzeyde), Körfez Arap devletleri/emirlikleri ile kurduğu ilişkiler, İsrail'e yönelik söylemi ve Erdoğan'ın Arap sokağına yansıyan popülaritesiyle işlerin rengi değişmeye, 30 yıldır neredeyse İran'a has kalmış alanlarda rol yarışı görüntüsü ortaya çıkmaya başlamıştır.

Türkiye'nin bu yönelimi, 1997'deki D8 girişiminde olduğunun aksine, Batı'nın ve özellikle ABD'nin endişeleri ile de karşılanmamıştır. Bilâkis, Türkiye'nin 2002'den sonraki Ortadoğu açılımına ilişkin İngilizce literatür "Turkey as a rising regional

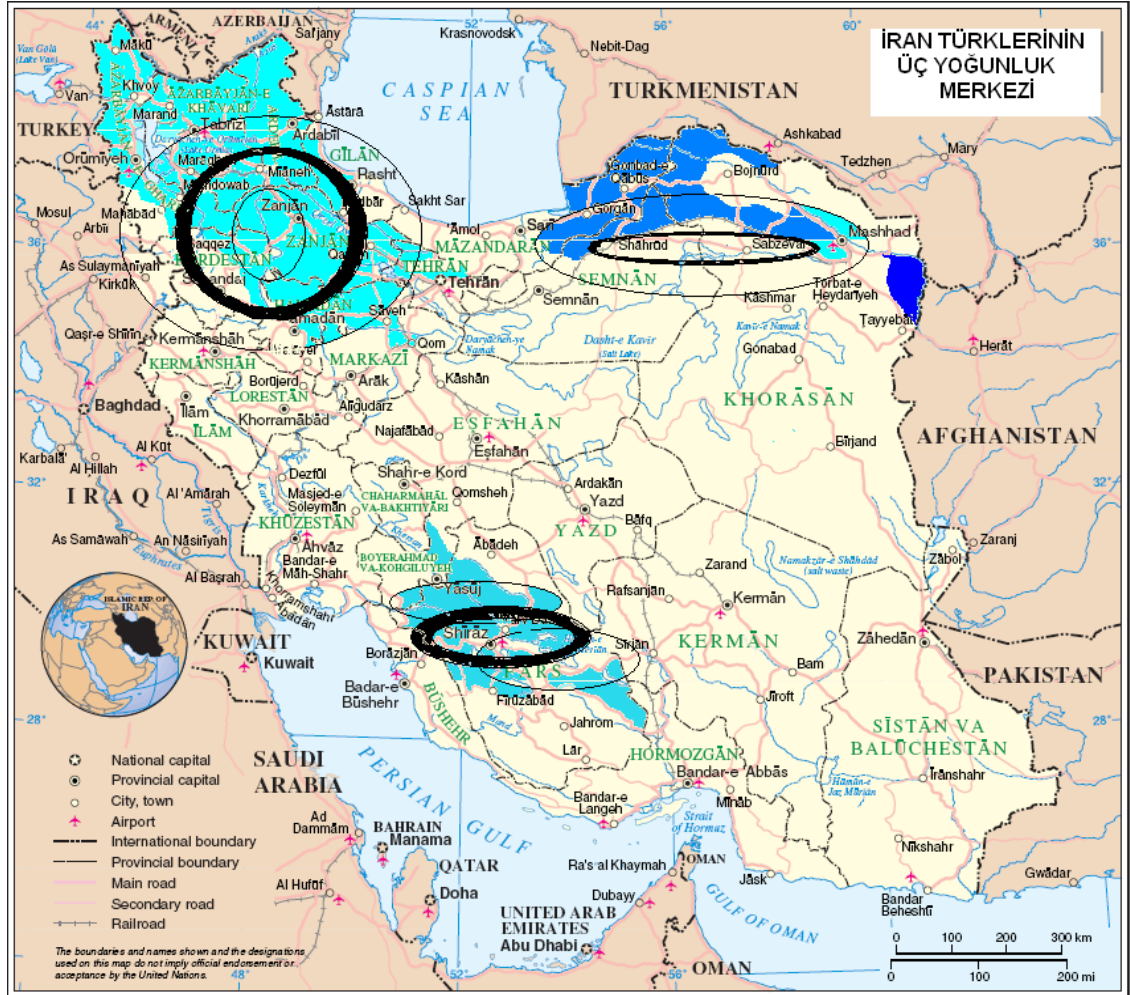
power” (yükselen bölgesel güç olarak Türkiye) başlıklarıyla hatırlanacaktır. Bugün krizin kilidi olan Suriye ile gelişen ilişkiler dahi bunun istisnası değildir.

Bununla birlikte, İran, Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik politikasını eleştirmekten Suriye krizine kadar özellikle imtina etmiştir. Bahreyn’deki olaylarla birlikte “ne oluyoruz” demeye başlayan Tahran, iş Suriye’ye geldiğinde de Türkiye’ye dair endişelerini yavaş yavaş su yüzüne çıkarmaya başlamıştır.

İran, Arap Baharı’nın başlangıcındaki tutumunu Suriye krizi ile resmî olarak ve açıkça değiştirmiştir. Türkiye ise Arap Baharı’nın başlangıcında izlediği mesafeli destekçi tutumunu Libya’da esaslı olarak değiştirmiş, Suriye’de ise neredeyse doğrudan taraf haline gelmiştir. Bu konuda, hükümete yakın çevrelerde “iç tartışma” sayılabilecek ciddî bir fikir ayrılığı da oluşmuştur.

İran, tarihin akışı içinde çok farklı bir mecraya gitmektedir. İran’la ilgili olarak yapılan yorumlarda “milletler-azınlıklar” meseleleri yeniden gündeme gelmektedir. 2009 seçimleri sürecinden başlayıp günümüze kadar devam eden olaylar, İran rejiminin siyasî kabul marjlarının son derece daraldığını ortaya koymuştur. Sistemin içinden gelen unsurlar bile ağır bir mağduriyet yaşarken, sistem de öz çekirdeğine dönüp keskinleşmiştir. Toplumsal uzlaşma zemini tükenmiş, toplumsal muhalefetin kendini ifade imkânları azalmıştır. 2006-2008 arasında rejimin organize ettiği ve kitlelerin katılımını sağlayan “Enerji-ye Hestei, Hakk-ı Müsellem-e Ma!” (Nükleer Enerji Bizim Vazgeçilemez Hakkımızdır) sloganlı mitinglerin bugün yapılırsa ne kadar kitle toplayacağı meçhûldür.

Yolsuzluk iddiaları, Dolar-Altın transferleri, Suriye krizine harcanan paralar toplumda devlet meşruiyetinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Ancak İran açısından en kritik olan olay, İran devletinin tarihî süreç içinde var edicisi ve sahibi olduğunu düşünerek millî bütünlükten yana tavrı ile kriz dönemlerinde belirleyici olmuş olan İran Türkleri’nin (bilhassa Azerbaycan Türkleri’nin) değişen tutum ve algılamasıdır. Eğer İran’da yaşanacak bir toplumsal kriz ülke sathında yaygınlaşırsa, tarihî akışın hilâfına kendi yolunu çizmeye odaklanmış milyonlar bu kez başka türlü bir belirleyici rol oynayabileceklerdir.

1. Tahran	17. Kohkiluye ve Buyer Ahmed
2. Kum	18. Buşehr
3. Merkezi	19. Fars
4. Kazvin	20. Hürmüzgan
5. Gilan	21. Sistan ve Belucistan
6. Erdebil	22. Kirman
7. Zencan	23. Yezd
8. Doğu Azerbaycan	24. İsfahan
9. Batı Azerbaycan	25. Semnan
10. Kürdistan	26. Mazenderan
11. Hamedan	27. Gülistan
12. Kirmanşah	28. Kuzey Horasan
13. İlam	29. Razavi Horasan
14. Luristan	30. Güney Horasan
15. Huzistan	31. Elburz
16. Çaharmahal ve Bahtiyari	